

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [ગતાંકની જેમ આ અંક પણ, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓમાં, એક અડવાડિયું મોડો થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’નાં ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતીના સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથોસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ઘણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાને એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દીઠ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા ગ્રાહકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુંદર-સુશોભિત પોકેટ-ડાયરી; બે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચશ્મા’ (કાચું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને બિન બિન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉઘરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાનો અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો બોડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે બુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક ચાલુ ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, નવ મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે ગ્રાહકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ અંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૮-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	”	”	”
એન. એમ. ઠક્કર,	”	”	”
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		”
શ્રી. નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		”
શેઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ,	બુકસેલર્સ,		રાજકોટ
વલ્લભદાસ નાનજી સચદે,	૨૨૩, પ્રાર્થના સમાજ રોડ,		કરાંચી

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ,’ ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો: જોઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને ચોખ્ખા અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરનાં બીલ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મનુમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું સુપ્રસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપટ દર અઠવાડિયે યુદ્ધ પરિસ્થિતિ આબેહૂમ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મમૃતિ’ અને ‘બહુરૂપી’ શબ્દરચના હરિકાષ્ઠાઓના સચોટ-ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ હરિકાષ્ઠ વગર દાખલ શીએ સુંદર ધનામો મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અન્નેડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.

મેનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

એરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉઠાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ છપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાર્કુજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સૂરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં, રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું, કાલ્યાદેવી

„ એન. ડી. મહેતાની કું, „

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ અલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફેઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષટ્ક (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણું (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મૂકજો”	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (ખોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજે જ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો અહાર પડ્યાં છે. તે જા. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. ૧૨ જુદાં લખાં: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

*Unparalleled and unprecedented
Because*

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price : First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-,
Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp. Tower, Baroda

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે બેસાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્પષ્ટી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોયું બેઠ્યો, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે : નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ત્રણ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુન્નરોથી ભરપુર પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“ નફાકારક હુન્નરો ” ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, રોજગાર, કારીગરી અને સ્વાશ્રયના પૈસા કમાવાની નજરે વ્યવહાર લેખો.

હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદક અને ધરગથ્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર પ્રયોગો.

ફળાડો, કિંમતી ઝાડો અને પાકોનાં વાવેતરો વિષે ઉપજી ખર્ચના આંકડાઓ સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો.

કિંમતી, ઉપયોગી અને ગુણુકારી વનસ્પતિઓનાં તેલ, અત્તર, ચૂર્ક, સંત્વ, સરકા, સુક-વણી, શરબત, મુરખ્ખા, ચટણી, અથાણાં વિગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

થોડી કિંમતનાં નાનાં હાથયંત્રોથી ચાલતા ઉદ્યોગની જાણવાનું સંપૂર્ણ માહિતી.

તમારે લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘેર બેઠાં મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો જોઈતી હશે તો પોણી કિંમતે વેચાતી મળશે. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમાં ટૂંકી જાહેરખબર છપાવવી હશે તો મફત છપાશે!

આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેરખબર છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબાર-કચ્છ)

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેબલ, ફેલીન્ટ, કાઉન ક્રીસ્ટલ કુક્સ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટીકટીન, કલોરોફોર્મ, ફ્યુઝલ, એબર, પુકટાલ, ઉરો, ઉમ્પાલ, કુકઝાઈટ, વીટ્રેક્સ, કયો ફાયદાકારક ?
- (૨) એવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) ફુલબ્યુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફેલ્ટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, આઇફોફ્સ, સ્પીટ, મુન, કર્વડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, કુફો, એટેચમેન્ટ ઈન્માં કયો સગવડવાળો ? આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં છેતરાવવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લ્યો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંજૂર કર્યું છે.

પાકું પૂરું, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ધૃષ્ટીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરદેશર દૂરામજી ખખરદાર

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે—એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી—દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગેર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રવિય

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. ઓલિયા જોશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરુચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર—સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ બું]

માર્ચ : ૧૯૪૧

[અંક ૧૦

પ્રેમ અને મોહ

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

પ્રેમ અને મોહ-પુરુષ-પ્રકૃતિનાં આ બે મહાન બળો વચ્ચે વિશાળ અંતર રહેલું છે. એ અંતર પિછાનવાને, પ્રેમ અને મોહ વચ્ચેનો ભેદ સમજવાને સૂક્ષ્મ દષ્ટિની અને તે માટે વિષયના મૂળમાં ઊંડા ઊતરવાની ખાસ જરૂર છે.

માનવી પતનના માર્ગે જાય કે પ્રગતિના પંથે વળે; પરંતુ બન્ને ગતિક્રમોમાં તેને પ્રેમ અગર મોહથી શરૂઆત કરવી પડે છે. મોહ એ પ્રેમનું વિકૃત સ્વરૂપ છે. મોહવશ બનેલો માનવી વાસના, લોભપતા, પરાધીનતા, અસ્થિરતા, સ્મૃતિભંશ છત્યાદિ ક્રમદ્વારા પતનની પળ સુધી પહોંચી જાય છે. પ્રેમાધીન બનેલો પુરુષ કે પ્રેમવશ થએલી સ્ત્રી સાત્ત્વિકરસનિમજ્જન, નિર્દોષ નિવૃત્તિ એટલે કે આત્મીય આનંદ-અનુભવ, સ્વાર્થ-વિસ્મરણ, આત્મસમર્પણ, સંપૂર્ણ તૃષ્ણાત્યાગ એ ક્રમે ઉત્થાનના રાહ પહોંચી જાય છે. પરાભક્તિની અવસ્થાઓનો ખ્યાલ કે અનુભવ ધરાવનાર આ ક્રમ સહેજે ગ્રહી લેશે. અને ભક્તિ એ પરમપ્રેમની ઉત્કટ લાગણી સિવાય બીજું શું છે? માટે મહાન ભક્તો અને જ્ઞાનવિદેહી મહાનુભાવો પરમ પ્રેમી જ થઈ ગયા છે. પ્રેમી બન્યા સિવાય તત્ત્વની ઝોળખ અધરી છે. પ્રેમી બન્યા સિવાય ભક્તિ દુરાધ્ય છે. માટે જ ભક્ત કવિઓ-નરસિંહ મહેતા, મહારાણી મીરાંબાઈ, સંત તુલસીદાસ, તુકારામ, વાલ્મિકી વ્યાસમુનિ વગેરે પ્રેમગીતોનો જ પોકાર કરી ગયા છે.

પ્રેમમાં પ્રાણ આકર્ષણ હોય છે અને તે પ્રાકૃતિક હોય છે. તેથી તેમાં મિશનની કે અંતિમ ધ્યેયની (જે કે પ્રેમ કે આનંદ સિવાય ઈતર ધ્યેય જ શક્ય નથી) આતુરતા સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. મોહમાં દૈવી આકર્ષણ નથી હોતું, પરંતુ કામનાવેગ કે તૃષ્ણા-છત્તાનો આવેગ હોય છે. એ આવેગને અશુદ્ધજનો પ્રેમનું શુદ્ધ આકર્ષણ માની લે છે. તેથી મોહ પ્રેમની પેઠે સરળ, સ્વાભાવિક અને પૂજ્ય નથી હોતો. મોહચેષ્ટાઓ અને પ્રેમચેષ્ટાઓનાં ભાવદર્શનમાં મોહ ભેદ હોય છે. આથી જ મોહસૃષ્ટિમાં જણાતી સંયોગ, આસ્થેષ, ચુંબન, ભાવોદ્રેક, હસ્તસ્પર્શ,

અંગ-અભિનય ને એવી અનેક ચેષ્ટાઓ, જે મોહમાં કૃત્રિમ હોય છે, તે પ્રેમસૃષ્ટિમાં—એની એજ હોવા છતાં—પવિત્ર, દેવી અને વાતસલ્યયુક્ત ગણાય છે. માતાબાળક કે ગુરુશિષ્યના પ્રેમદર્શનની પેઠે, સાચાં પ્રેમીઓની ચેષ્ટા પવિત્ર ભાવથી પ્રેરિત હોય છે. તેથી જ નિર્દોષ આનંદ કે અરસપરસ ઓતપ્રોત થયાની ભાવ-તદ્લીનતા કે પરસ્પર સંમીલન-માધુર્ય સિવાય કોઈ ખાસ ધ્યેય કે કામના પ્રેમમાં હોતી જ નથી; તેથી પ્રેમ નિષ્કામ છે, નિષ્પાપ છે. મોહમાં સ્વભાવસિદ્ધતા ન હોવાથી, પ્રયત્નશીલતા પ્રકટ હોય છે. વિવિધ સાધનોદ્વારા મોહસિદ્ધિ હસ્તગત કરવાની હોઈ, મોહ સકામ છે, સહેતુક છે. મોહમાં અંત હોય છે, ફળની અપેક્ષા હોય છે. તે પ્રયોજન પાર પડતાં, મોહની હદ પૂરી થાય છે. આથી જ મોહ મર્યાદિત છે, પ્રેમ અસીમ છે. પદાર્થ કે વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ, આશ્લેષ, ઉપભોગ, મૈથુન (જે શરીરવિષયક મોહ હોય તો), સુખ-તૃપ્તિ એ મોહનાં હદનિશાન છે. પ્રેમમાં નિરાસક્તિ હોય છે, મોહમાં આસક્તિ હોય છે.

ઉપર કહ્યું તે જ કારણને લઈને, પ્રેમ નિર્ઘન્ય છે, સ્વાધીન છે; મોહ પરાધીન છે. પ્રેમમાં આલંબન કે વિકૃતિ નથી. પ્રેમ અન્યોન્ય છે, અનન્ય છે. પ્રેમ પરાવલંબી નથી તેથી અન્ય સાધન, અવાન્તર ઇત્યાદિ પ્રેમીઓના માર્ગમાં સહાયભૂત હોવાં અનિવાર્ય નથી. પ્રેમી પોતાના પ્રેમી જોડે-પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ધરાવે છે. તે સર્વદા તેને પ્રકટ અને નિકટ અનુભવે છે. મોહ અન્યોન્ય કે અનન્ય નથી; આલંબ્યપરંગ, આકાર-અંશાદિ ચેષ્ટાવલંબી છે. મોહનો સંબંધ સાપેક્ષ-પરોક્ષ છે. ઈંદ્રિયો મોહમાર્ગમાં મધ્ય હોય છે; તેથી તેમાં પ્રેમની પવિત્રતા, દિવ્યતા, નિકટતા, કે સાતત્ય હોતાં નથી. અને મોહમાં અન્યભાવ પ્રકટ હોય છે તેથી અહુ-મહત્ત કે લઘુ-ગુરુનો પરિમાણભાવ મોહમાર્ગમાં વારંવાર હોય છે. પ્રેમમાં મર્યાદા નથી તેમ પરિમાણ પણ નથી; તેમાં તો સર્વાત્મભાવ છે; તેથી પ્રેમ નિર્વિકારી અને સમતાપ્રધાન છે; મોહ સવિકારી અને મમતાપ્રધાન છે. સમાનભાવથી પ્રેરિત પરમ પ્રસન્નતા-પ્રભોદ પ્રેમમાં પ્રકુલ્લી ઊઠે છે. મમતાપ્રેરિત અધમ રાગદ્વેષની બેદભાવના મોહવશ માનવીમાં પ્રભોદને બદલે પ્રમાદ, ચિત્તની શાંતિને બદલે ચિંતા, ઉદ્વેગ અને નિરંતર ખેદ, તથા ઉરમાં ઉલ્લાસને બદલે ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રેમનો પંથ પાવનકારી છે; મોહમાર્ગ મલિન છે. મોહમુગ્ધ માનવી મૂઢ અને છે; બહમ્ અને માનાપમાન કેળવે છે. પ્રેમવશ થઈ પ્રેમી પ્રમત્ત કે પાગલ બનતો નથી—(એનો પ્રેમ પ્રેમીની પાછળ પાગલ બનતો હશે!) એ તો એના અહમ્નો, માનાપમાનવૃત્તિનો આત્મતત્ત્વમાં વિલય કરે છે. પ્રેમ અંતરંગ, અંતરાલિમુખ હોઈ, પ્રેમમાં મધ્યસ્થ રામ (ઇષ્ટ તત્ત્વ અથવા પ્રાણુતત્ત્વ-ચૈતન્ય અંશ) હોય છે; મોહ બહિરંગ અને બહિર્મુખ હોઈ, મોહમાં મધ્યસ્થ કામ (વાસનાતત્ત્વ-જડ અને ત્યાગ્ય તત્ત્વ) હોય છે. આથી પ્રેમ સાત્ત્વિક હોઈ રક્ષક-પાલક બને છે; મોહ તામસિક હોઈ મારક-હિંસક બને છે. પ્રેમ એ અમૂલ્ય સંજવની છે, પ્રેમ એ જીવનરસાયણ છે. પ્રેમમાં મૃત્યુની કે પ્રેમના પોતાના પર્યવસાનની (અંતની) ભીતિ ન હોય. પ્રેમ પોષક છે; મોહ રોષક છે ને પ્રતિક્ષણે નાશને તોતરે છે. મૃત્યુમાં જ મોહનું મૃત્યુ સમાયું છે. આથી વિરહમાં વ્યાધિમાં કે વિપત્તિકાળમાં પ્રેમ નિર્ભયપણે જીવનને ધારણ કરે છે, તેને ટકાવી રાખે છે, પ્રોત્સાહન અર્પે છે. વિરહમાં, વિપત્તિમાં કે વસ્તુના વિનાશ વખતે, મોહ જીવનને અવ્યવસ્થિત અને આકુલવ્યાકુલ કરી મૂકે છે; વેદના, વિહ્વળતા અને સંમોહ પેદા કરે છે.

પ્રેમ જીવનનું પોષક અને પ્રેરક તત્ત્વ છે. પ્રેમ સ્વધર્મનું પાલન કરાવે છે, જીવન-પ્રવાહને

વહેતો રાખે છે. પ્રેમ પ્રેમસ્મૃતિ, કર્તવ્ય-સ્મૃતિ, સ્વધર્મ-સ્મૃતિ સમર્પે છે. પ્રેમ આવશ્યક તત્ત્વોની (સ્વાર્થ સિવાય) વિસ્મૃતિ નથી અર્પતો. પ્રેમ માનવીને દૈર્ઘ્ય કે આત્મધાત પ્રતિ નથી પ્રેરતો. એમ હોય તો તે પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી, તે પ્રેમમાં પ્રપૂર્ણતા નથી પણ ન્યૂનતા છે. પ્રેમ કોઈને ધર્મ કે દુરજથી વિમુખ નથી બનાવતો, અલ્પ દુર્બળને સખળ, નિષ્પ્રાણને સજીવ, જડને ચેતન અને નિષ્ક્રિયને કર્તવ્યપરાયણ બનાવે છે. પ્રેમમાં વિનાશ સંભવે જ નહિ. હા ! ભોગ-સમર્પણ સંભવે, પણ તે વિચારપૂર્ણ અને પ્રેમ જે પળે પ્રેરણા કરે ત્યારે જ. કાંઈ નિષ્કળતા કે નિરાશાના કારણે જીવન જતું કરવું એટલે કે કર્તવ્યના યજ્ઞમાં જરૂર પડે જીવનનું સ્વાર્પણ કરવાને અલ્પે કર્તવ્યનો, યજ્ઞનો જ ધ્વંસ કરવો-એ ભોગ ન કહેવાય, એ સમર્પણ કે સ્વાર્પણ ન કહેવાય. એ પ્રેમનો-પૂર્ણાંશ પ્રેમનો પરિણામ ન હોય. એ પ્રેમનું પુરુષાતન નહિ પરંતુ પ્રકૃતિવશ માનવીની નિર્બળતા, હૃદયદૈર્ઘ્ય કે ક્ષણિક પ્રેમાવેશનો આભાસ કહેવાય. અને પ્રેમ પ્રકટ અને નિરંતર હોય ત્યાં નિષ્કળતા-સફળતા જેવા ભેદ જ પ્રતીત ક્યાંથી થાય ?

પ્રેમ પૂજ્ય છે, પ્રેરક છે; પ્રેમ પ્રેમને પૂજે છે, પ્રેમ પ્રેમને પ્રેરે છે. પ્રેમનું પરિણામ પ્રેમ-પ્રેમનો આનંદ-જ હોઈ શકે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈશું તો પ્રેમ બ્રહ્મનો પારિભાષિક (શબ્દ) લાગશે. મોહ વ્યામોહ (અધિક મોહ) માટે મથે છે, ત્યાં આંધળે અહેરં કુટાય છે. વાસના, કામના, તૃપ્તિ, તરંગ, લેપટતા, લાલચ, લાલસા વગેરે વિકારો મોહમંથનનાં પરિણામ છે. આત્મ-સુખ પ્રેમની પરિણુતિ છે તેથી તે ઇન્દ્રિયોને ઉત્થાનના માર્ગે વહાવે છે. ઇન્દ્રિયસુખ, વાસના તૃપ્તિ, મન મનાવવું. એ મોહનું કર્તવ્ય હોઈ, તે વાસનાની વિકારખીણમાંથી માનવીને બિચાર-દુરાચાર અને અધઃપતનની જાંડી ખાડીમાં હડસેલી દે છે. મોહ માણસને બંધન આપે છે, પ્રેમ મુક્તિ આપે છે; મોહ તેને નીચે પાડે છે, પ્રેમ જાંચે ચડાવે છે.

પ્રેમ-પયોદધિમાં પંકજની સુકુમાર રસિકતા હોય, મોહવારિએ ખદ્યદતા છીછરા ખાખોચિયામાં પંકજરની શુષ્કતા હોય. પ્રેમમાં વિરાગની વિમલ ભાવના હોય; મોહમાં વિલાસ અને વિહારની ઉત્કટ સંભાવના હોય. પ્રેમપથે પળનારની પૂર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ ત્યાગ એટલે કે પરાર્થ-પરમાર્થ અને સર્વોદય-સહકાર માટેની હોય છે; મોહમાર્ગે વિહરનારની કટિબદ્ધતા પોતાના સુખ-આનંદનાં યોગક્ષેમ અને કેવલ સ્વાર્થ કે સહચાર માટેની હોય છે.

પ્રેમી પંખીડાનાં ઉડુયેતો ઉર્ધ્વગામી હોય છે. વિકાસ અને પ્રગતિની પગથીએ ચડી, આત્મોન્નતિના સર્વોચ્ચ શૃંગે સ્થિર થવા તેમનાં મંથનો હોય છે. મોહના રંગે રંગાએલા જીવાત્માઓમાં પ્રસ્થાન અને ઉન્નતિ દૂષના ઊભરા સમી ક્ષણિક પ્રાપ્તિઓ હોય છે, અથવા તો અશક્યતાઓ છે.

પ્રેમમાં પ્રજ્ઞાની આંખ હોય છે, જ્ઞાન અને ડહાપણ વસે છે, જિજ્ઞાસા અને આનંદ-વૃત્તિ હોય છે. મોહમાં અજ્ઞાન અને ભોગ-ઉપભોગ, મૂર્ખતા અને રસલોલુપતા હોય છે. પ્રેમમાં અખૂટ ધૈર્ય, અડગ શ્રદ્ધા, અને વિચારપૂર્ણ સાહસવૃત્તિ રહેલાં છે. મોહમાં અધીરાઈ, ઉતાવળ, તનમનાટ, શ્રદ્ધાનો અભાવ કે અંધશ્રદ્ધા, અને વિવેકહિન સાહસ રહેલાં છે. 'પ્રેમનો પંથ-ભક્તિનો માર્ગ છે શ્રદ્ધાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને' એ સત્ય ન્યાયે પ્રેમમાં શ્રવણ, ક્ષમા અને ઔદાર્ય રહેલાં છે; તેથી પ્રેમી પ્રતિજ્ઞતામાં નિરોધ-ચિત્તનિરોધ, વૃત્તિનિરોધ-કરે છે. મોહધેલો મનુષ્ય પ્રતિ પળે વિરોધ કરવા પ્રેરાય છે-પ્રયત્ન પણ કરે છે. પ્રેમમાં મન નિર્મલ અને મતિ પરિપક્વ બનતાં પ્રેમી નિશ્ચયાત્મા હોય છે; મોહમાં મન ચંચલ તથા નિર્બળ, અને શુદ્ધિ અસ્થિર બનતાં, મોહયુક્ત માનવી સંશયાત્મા હોય છે. સંશયાત્મા વિમશ્યતિ

એ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય સુવિદિત છે. પ્રેમી સઘળું પ્રેમનજરથી નિહાળે છે, એટલે પ્રેમપાત્રનાં (તે પ્રેમપાત્ર પછી પ્રભુ હોય, ધ્યેય, શ્રેય, પૂજ્ય ગમે તે પ્રેમનું પ્રતીક હોય) વિરોધી વચન, વલણ કે અગ્રમતિ યા અસહકારને પણ તે તેના ઉપર મહાન અનુગ્રહ થયો માને છે. વિરોધને મોહયુક્ત મનુષ્ય મહાન નિગ્રહ માની તેનો પ્રતિરોધ કરવા પ્રેરાય છે. આથી પ્રેમીમાં અપૂર્વ સહનશીલતા-તિતિક્ષાનું તપોબળ હોય છે; સંયમનું તેજ હોય છે. મોહવશ માનવીમાં અસંયમનો અંધકાર અને દૈર્ઘ્યનો તાપ હોય છે.

પ્રેમમાં સાર્વિક સર્જન હોય છે, મોહમાં તામસી સર્જન અથવા તો સર્જનનું વિસર્જન હોય છે. પ્રેમની પાવક જ્વાળાઓ પ્રેમીઓને દિલે દાહ દેતી નથી, પરંતુ પ્રોજ્જવલ પ્રકાશ વડે જીવનપટને સૌમ્ય રેખાઓથી અંકિત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અન્યમાં લુપ્ત રહેલા પ્રેમના પાવક અંશને પ્રોત્સાહન-પવન અર્પી નવજ્યોતિનાં સર્જન કરે છે. મોહસુગ્ધ જીવાત્માઓ ઉરનાં અંધારાં ઉલેચી પ્રકાશ પામવાને બદલે, અવનત અધિક અંધારથી ઘેરાએલા પ્રદેશોમાં પટકાઈ, ફસાઈ પડી અટવાય છે-કે જે વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી પછી સુકત થતું મહામુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ મોહમાં નથી સ્પર્શ કે પ્રેમલ પ્રોત્સાહન. બીજ-અંકુરનું પરિપાલન કરી, વૃક્ષઉછેર કરવાની પ્રેમની પ્રબળ શક્તિ મોહ-આંધીમાં નથી. મોહમતના શૂન્યવાદમાં અને વેદાન્તના બ્રહ્મવાદમાં જેવો અને જેટલો ભેદ પ્રવર્તે છે તેવો-તેટલો ભેદ મોહ અને પ્રેમ વચ્ચે રહેલો છે. આદ્ર્ ઈધન સમ મોહસૃષ્ટિમાં ન કાષ્ટ, ન જ્યોતિ. પ્રેમના જ્યોતિર્જનક બળને મોહ ઓળખી શકતો નથી. મોહાનલ ધૂંધવાતા કાષ્ટ સરખો છે, પ્રેમ પ્રદીપ વિશુદ્ધ જ્યોત જેવો છે. તેથી જ મોહ મલિન ધૂમને પ્રેરે છે, નયન સોંસરો જઈ આંખમાં ખૂંચે છે; એ વાસનાનાં વિષ આંખોમાં આજી સર્વત્ર વિકારદષ્ટિ પ્રેરે છે. વખત વહેતાં હૃદયમાં પણ એ જ હલાહલ રેલાય છે.

પ્રેમ એ પ્રભુનું બીજું નામ છે અને પ્રેમથી જ પ્રભુને મેળવી શકાય છે. પ્રેમમાં પ્રભુતા છે અને પ્રેમ-સંપૂર્ણપ્રેમ-પ્રભુતાને પ્રકટ કરી શકે છે. યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભરી મધુ-અંસરીએ પ્રભુતા પ્રકટાવી અને ગોપગોપીનાં વૃંદ ઘેલાં બન્યાં; પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વશ થઈ પ્રભુએ અનેક પ્રેમી ભક્તોના અર્થ સાર્યા, દુઃખ વિદાર્યા અને દાસત્વ પણ સ્વીકાર્યા. એ સઘળા કપોલકલ્પિત ચમત્કાર નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રેમની પ્રભુતાનાં ઉદાહરણો છે. મનુષ્યમાં આત્મા છે અને એ આત્મા પરમાત્માથી ક્ષિન્ન નથી. એ આત્માનો આવિષ્કાર કરવો એ મનુષ્યનો આત્મધર્મ છે. આનો અર્થ એ જ કે મનુષ્યે પોતાનામાં રહેલાં પ્રભુનાં લક્ષણોને પ્રકટ કરવાં; સચ્ચિનાન્દ પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુના સત્, ચિત્ આનંદ અને પ્રેમધર્મમાં રહેલી પ્રભુતાને પ્રકટ કરવી એ મનુષ્ય ધર્મ છે, એ જ કલાકારનો ધર્મ છે, એજ જીવનક્ષેત્રના સાચા સૈનિકનો ધર્મ છે, એ જ આત્માનો ધર્મ છે. અને સર્વધર્મના સિંહાસને વિરાજનાર અલૌકિક તત્ત્વ પ્રેમ જ છે.

પ્રેમમાં વિભાગ ન હોય છતાં સમજીતી સારુ પ્રેમનાં સ્વરૂપો હોઈ શકે, તે માત્ર દુનિયાની દૃષ્ટિમાં. તેમાંનું એક સ્વરૂપ તો અખિલ વિશ્વનો આધાર થઈ બેઠું છે. તે અન્વયે પ્રેમ અનાદિ અને અનંત છે, મોહ સાદિ અને સાન્ત છે. પ્રેમથી જગતની ઉત્પત્તિ, રિથિતિ હોઈ પ્રેમતત્ત્વમાં જ અન્તે વિશ્વનો પ્રલય થનાર છે. પ્રેમ સનાતન છે.

ન્યાં પ્રેમ છે ત્યાં વિજય છે. ન્યાં પ્રેમનો આભાસ છે-મોહ છે ત્યાં પરાજય છે. ન્યાં પ્રેમ છે ત્યાં પ્રભુતા પ્રકટે છે, પ્રભુતા પ્રેરાય છે અને પ્રભુમય થવાય છે.

મૃત્યુભય

સુરેશ ગાંધી

: મિત્ર :

મને નથી મૃત્યુ તણો કદી ભય:
ભલે પણે વૃક્ષની દીર્ઘછાંયમાં
ધુખાવીને ધૂણુ કંઈક ખાવા
વૈરાગીઓ સાધુ મુમુક્ષુલોકની
જમાવીને મંડળીઓ પ્રમોદતા
'રે આખરે વાગતી મૃત્યુકિંકિણી
સૌની; અરે ભાઈ અહીં જ છોડીને
ધનધાન્ય કોઠાર ભર્યાભર્યા, અને
ભૂલોકનાં આશ્રણશાં સુભવનો
આલ્યાજલું; કાર્ય કરેજ પુણ્યનાં':
લગીર ના મૃત્યુતણો મને ભય
સંસારની સૌ રમણીયતામાં

જે શૂન્યની કદ્રૂપતા ભરી છે
સમેટીને મોહક વેશલીલા
હસી રહે કૂર અતીતરૂપે;
મને રહ્યો એ ભય એટલો કે
હું ઝોચ લૈ જીવનદીપ તેજનો
જ્યારે કરું પૂરણુ કાર્ય મારાં
ધીમેપદે કો'ક અશાંત રાત્રિએ
એ આવીને હોલવશે પ્રદીપ:
અને મને લોળવીને લઈ જશે
અધારના કો'ક અગમ્ય મારગે
ત્યારે મને ડંખ હશે ઉરેઉરે
મારાં બધાં કાર્ય અપૂર્ણ કેરો.

મને જો ચાહો તો—

દેવજી રા. મોહા

મને જો ચાહો તો દિલથી ચઢી રહો, આમ અમથા
કરો ના દેખાવો, ગભરુ શિશુ હું છેક નથી કે
તમારા શબ્દો ને અભિનય તણી જળ મહીંથી
તમારું છૂપેલું અસલ રૂપ ન્યાળી નવ શકું !
મને જો ચાહો તો તવ કપટ, દંભો સહુ પરાં
મૂકી દો, ને હુંથી વિમળ મણિ શા નિર્મળ બનો;
તમારી વાણીમાં હૃદય સહ ઝોષો જહીં લગી
મળેલા દેખું ના તહીં લગી તમે વળ્ય જ મને !
મને જો ચાહો તો ઉર ઉર વચે જે જવનિકા
રહી છે તેને તો પ્રથમ ઝટકે લોંચભર દો
કરી, સમજ-ધો સૌ પછીથી રચીએ, ને અટકીએ
વળી પેલા આત્મા-સહ ઠંગ તણા દાવ રમતા !

ધર્મજાળ *

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ધર્મસંનની બીજી સદીનો સમય છે.

ભારતવર્ષની એકતા તૂટી ગઈ છે. પાંચાલ, માળવા ને આંધ્ર સમા યશસ્વી પ્રદેશોના નૃપતિઓ અંગત હિતોને જ મહત્વ આપે છે. આ સ્થિતિમાં, ભરતખંડ પર પોતાનો ગરુડવજ ફરકાવવા ઇચ્છતા રૌમક શહેનશાહના મનોરથ વધારે સક્રિય બને છે. તે, કામાધ માળવપતિ યુવનાશ્વ પર રૌમક સુંદરીઓની ભેટ મોકલાવી તેને જળમાં ખેંચે છે, આંધ્ર અને પાંચાલના લોકોને વ્યાપારી લાભથી સંતોષે છે. અને અંતિમ વિજયની ભૂમિકા સર્જવાને ને આક્રમણ માટેનો યજ્ઞમાર્ગ શોધવાને તે, કલા અને વ્યાપારના નામે, ક્ષમા નામની એક ચપલ ને મહત્વાકાંક્ષી સુંદરીની આગેવાની નીચે એક નૌકાયુથ રવાના કરે છે.

પણ જો ભારતવર્ષે રૌમપતિની આ મહત્વાકાંક્ષાની આડે આવે છે: સુબાહુ અને સુકેતુ. બંને ભાઈ—સુબાહુ રાજ્યોગી સમો અનાસક્ત કર્મવીર, સુકેતુ પ્રબળ સેનાપતિઓનાં પણ માન મુકાવતો તેજસ્વી નાયક. બંનેએ પરભૂમિનાં પાણી માખ્યાં છે; સદ્ગુરુના ચરણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, મહેચ્છાઓ કળવી છે. ભારતને બચાવવાના, ભારતનો વિજયધ્વજ ક્ષિતિજ પર સોપવાના તેમને કોડ છે. ભારતને વીંટળાઈ વળતાં સાગરનાં જળ પર તેમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. તેમની અનુમતિ વિના એક પણ વહાણ ભારતમાં પ્રવેશી ન શકે, ન ભારતનું બંદર છાડી શકે. સુબાહુના ભાવના નીતરતા કૌશલ્યે વીંધાટવીની નાગપ્રજા સાથે મૈત્રી મેળવી છે એટલું જ નહિ, એ નાગપ્રજાની સંઘપતિ હલુપીએ સુબાહુને ચરણે પોતાનું હૃદય ધરી દીધું છે. એ નાગોની મદદથી બંને ભાઈઓએ, રૌમપતિની સૂચનાથી તેમના પર ધસી આવતાં પાંચાલ, માળવા અને આંધ્રનાં નૌકાસૈન્યોને શિકસ્ત આપેલી. ને હવે, રૌમક નૌકાયુથ સાથે ભારતવિજયે નીકળેલી ક્ષમાને તેઓ હરાવે છે, કેદ કરે છે. ક્ષમા નાસી છૂટવા ફાંકાં મારે છે, નાસે છે, સુબાહુ તેની પાછળ પડે છે ને બંને નાગપ્રદેશમાં પહોંચે છે.

નાગપ્રજાની અલૌકિક શક્તિઓ ક્ષમાને મૂંઝવી નાંખે છે. અંતે તે હલુપીના હાથમાં જઈ પડે છે. હલુપી તેને પોતાના સેનાપતિ ઉતુંગના હાથમાં સોંપે છે. ઉતુંગ ને સુબાહુ બાલપણના મિત્રો છે. સુબાહુ નાગોને આર્યોમાં ભેળવવા મથે છે; હલુપીને આહતો ઉતુંગ સ્વાર્થને વિચારી નાગોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ઇચ્છે છે. બંને વચ્ચે ચક્રમક ઝરે છે. એટલામાં ક્ષમા ઉતુંગની કેદમાંથી નાસી છૂટે છે. ઉતુંગને તેની શોધમાં જઈ પડે છે. પાછળથી સુબાહુ પણ બંનેની શોધમાં નીકળે છે. ને ત્રણે સુવર્ણ-ગઢ નામના પર્વત-દુર્ગમાં ફસાય છે.

માળવપતિ યુવનાશ્વને સુંદરીઓના સમાગમ ગમતો; વિષકન્યાઓ તૈયાર કરી તેમના મોહક ઝેરથી દુશ્મનેને મારવાનું ગમતું. એક બૌદ્ધતાત્રિક તેને આ કાર્યમાં મદદગાર થયો. તે તાત્રિક પોતાના ઝેરી પ્રયોગો માટે યુવનાશ્વ પાસેથી સુવર્ણગઢ મેળવી લીધો છે. તે તાત્રિક દેવી ત્રિપુરસુંદરીનો ઉપાસક છે ને શક્તિ સાધી ગમે તે ઉપાયે આખા જગતને બૌદ્ધ બનાવવાના તેને કોડ છે. કોઈ રાજાને ફસાવવાની ગણતરીએ તે ક્ષમાને વિષકન્યા બનાવવા ધારે છે, પણ યુવનાશ્વ ક્ષમાને પોતાના ઉપયોગ માટે ઇચ્છે છે. તે દુર્ગમાં ફસાયેલ સુબાહુ વિષકન્યાના પંજમાંથી તો છૂટે છે પણ યુવનાશ્વ ને તાત્રિક તેને બેહોશ બનાવી અવંતી લઈ જાય છે. ત્યાં તેને મોહજાળમાં લપેટી તેણે તેને પોતાનો મિત્ર બતાવવા

* ‘ભારેલો અગ્નિ’ પછી આપણા લોકપ્રિય વાર્તાકારની બીજી ઐતિહાસિક નવલકથા ‘ક્ષિતિજ.’ તેનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થઈ ચૂકયો છે; બીજો પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. આ પ્રકરણ પ્રગટ થનાર બીજા ભાગમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં તે પ્રકરણ પૂર્વેનો કથાસાર આપવામાં આવ્યો છે. તંત્રી

ધમ્મે છે પણ સુખાહુ ફસાતો નથી. એટલામાં સુખાહુ ગૂમ થવાના સમાચારથી, યુવનાશ્વ પર વહેમ જતાં, સુકેતુ અને ઉલુપી અવતીને ઘેરી લે છે, સૈન્યને કેદ કરે છે અને અન્તે માળવપતિને હરાવી તેઓ સુખાહુ, ક્ષમા ને ઉત્તુંગને મુક્ત કરે છે.

ક્ષમાને નાગવનસાં લઇ જઈ તેની સાથે લગ્ન કરી નાંખવાની સૂચના સાથે ઉલુપી ઉત્તુંગને રવાના કરે છે. તે પછી સુખાહુ છૂટે તે આરાએ માનેલી માનતાને પૂરી કરવાને તે મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં જાય છે. પાછળથી યુવનાશ્વ પણ ત્યાં આવે છે ને ઉલુપી પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગતાં તિરસ્કાર પામી, પરાજયથી કંટાળી તે આપઘાત કરે છે. ઔદ્ધ તાંત્રિક નાસીને હાંગળાજ તરફ ચાલ્યો જાય છે. સુખાહુ પરાજિત માળવાની મૈત્રી માગી યુવનાશ્વના પુત્રને પ્રજાપ્રિય રાજા બનવાની શિખામણ આપે છે. ને યુવરાજ, પ્રજાને હાથે પોતાની ચૂંટણી થાય તો જ રાજા બનવાનો નિર્ણય કરી, ભૂમાર્ગે ધરત્યા આવતા રામક સૈન્ય સામે પારસીકાને મદદ આપવા જતા સુકેતુની સાથે જોડાય છે.

ક્ષમા ઉત્તુંગને ભોળવી રામક વેપારીઓને મળે છે ને તેમની મદદથી તે, ઉત્તુંગને કેદ કરી, તેને લઇ, વહાણમાં નાસી છૂટે છે. પ્રથમ તો તે પોતાની યોજનાઓમાં ઉત્તુંગનો ઉપયોગ કરવા ધારે છે પણ પછી તેને ક્રોધ દે છે, ગુલામ તરીકે આકરાં કાર્ય સોંપે છે. ઉત્તુંગ ગુલામોમાં બળવો જગાવી રામક પુરુષોની કતલ કરે છે; રમણીઓનાં શિયળ લૂટે-લૂટાવે છે. એટલામાં તેની શોધમાં નીકળેલ સુખાહુ-ઉલુપી ત્યાં આવી પહોંચે છે. ઉત્તુંગ તેમના પ્રત્યે ખીજવાઈ દરિયામાં પડતું મૂકે છે. સુખાહુ ક્ષમાને કેદ કરી તેને ઉલુપીને સોંપે છે ને ઉલુપીને આંધ્રો સામે જવાનું કહી તે ઉત્તરે સુકેતુની મદદે જાય છે.

સુકેતુને ફસાવવાને પૂર્વપરિચિત ઔદ્ધ તાંત્રિકે નદીઓનાં જળમાં ઝેર ભેળવ્યું છે. હાંગળાજ પ્રદેશમાં તે તાંત્રિક વિશ્વેશ્વર જગતકીર્તિના નામે લચાનક શક્તિધારી થઈ પડ્યો છે. સુકેતુને પગલે પગલે તે તાંત્રિકે પાથરેલી જાળનો સામનો કરવો પડે છે—

યુનગનતા છ અશ્વો આવ્યા. સુકેતુ, યુવરાજ અને ખીજા ચાર અંગરક્ષકોએ અશ્વા-રોહણ કર્યું; અને તેમણે ધીમે ધીમે ઘોડાની ચાલ વધારી. સિંધુનાં પાણીમાંથી પસાર થતાં ઘોડાનાં મુખ લગામથી તંગ રાખ્યાં, અને આખું પણ પાણી તેમના મુખમાં ન જાય એવી કાળજી તેમણે લીધી. સિંધુ પસાર કરી ટેકરે ચડી સહુએ ઘોડાને ઊભા રાખ્યા.

“ઘોડા બહુ આજ્ઞાધારી” યુવરાજે કહ્યું.

“આર્યાવર્તનાં માનવીઓ પણ જેટલી પણ આજ્ઞા પાળતાં હોત તો આર્યાતાનો જગતભરમાં વિજય થાત.” સુકેતુએ કહ્યું.

“હજી સુધી તો આપણો વિજય છે જ. સિંધુરાજ આપણી વિરૂદ્ધ નથી.”

“એના પ્રદેશમાંથી જ આપણે ઝેર નેતા બન્યા. હાંગળાજથી એ ઝેર ફેલાયું. પેલી પાસ કેટકેટલે દૂર એ પહોંચ્યું હશે?”

ઘોડાને સુકેતુએ એડી મારી, અને તેણે વીજળીનો વેગ ધારણ કર્યો. ઝેરની અસર ઘોડાના દેહ ઉપર દેખાઈ નહિ. એની જ જોડે ખીજા પાંચે ઘોડાઓએ શર્ત માંડી. રેતીનાં મેદાન અને સપાટ પ્રદેશ પૂરો થયો અને ટેકરાઓ શરૂ થયા. સૂર્ય ઊંચે આવી ગયો હતો. ટેકરા પાસે એક ગામ હતું. દોડતે ઘોડે આવેલા સ્વારોને જોવા થોડાં બાળકો અને સ્ત્રી-પુરુષો ઘર બહાર ડોકિયાં કરતાં હતાં. મધ્ય પ્રદેશથી ઊપડેલું એક મોટું સૈન્ય ગાન્ધાર પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે એવી વાત લોકોમાં ક્યારનીય ફેલાઈ હતી. પરંતુ એ ત્રણ દિવસથી તો સિંધુ પ્રદેશમાં એ સૈન્ય આવવાના લણકારો પણ વાગી રહ્યા હતા. ઘાડપાડુ કે લૂટ રાઓ; સામે થવા માટે ગ્રામજનતા તૈયાર હતી, પરંતુ સૈન્યની સામે થવા માટે તો રાજસૈન્ય જ જોઈએ.

આવનાર સૈન્ય દુશ્મનોનું ન હતું એવી પણ ખબર લોકોમાં થઈ ગઈ હતી. છતાં સૈન્યની જવરઅવર એ બહુ ગમતો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત ન જ લાગે. ખેતરોનાં ભેલાણુ, વેદ, આછી લૂંટ એ સર્વ અગર એવા પ્રકારના એકાદ બુલમનો પ્રકાર તો ગામડાંમાં લશ્કર આવે બનવાનો જ, એટલે દોડતા આવી અટકેલા ધોડેસ્વારો પ્રત્યે અણુગમતા કુતૂહલથી લોકોએ નજર કરવા માંડી.

“ગામનો સુખી કાણુ છે?” સુકેતુએ એકાદ ઘર પાસે આવી પૂછ્યું. માટીનાં અને પથ્થરનાં આ પ્રદેશનાં મકાનો રોનકનાં નહિ પણ ગરીબીનાં સૂચક હતાં. લશ્કરને માટે કોઈ પણ સરંજામ પૂરો પાડવાની આવા ગામની શક્તિ ન જ હોય.

કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.

“હોંગળાજ માતા તરફનો રસ્તો બતાવશો?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“આથમણે સીધા જ ચાલ્યા જાઓ.” એક મોટા વાળવાળા યુવાન ગામડિયાએ જવાબ આપ્યો.

“ગામમાં મઠ, મંદિર કે ધર્મશાળા ખરાં કે નહિ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“હા, છે. જરા આગળ જાઓ. પેલી ટેકરી ઉપર એક શ્રેણીનો સંઘ ચાલે છે.”

“અમને ઊતરવા દેશે?”—“એ માટે તો બીજાંબુને ત્યાં રોક્યો છે.”

ધોડેસ્વારો આગળ ચાલ્યા. એક નાનકડા ટેકરા ઉપર ઇટથી બાંધેલું એક નાનકડું મકાન હતું ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. પીળા વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલો એક યુવાન સાધુ એક તાડ-પમનું પુસ્તક લેઈ બેઠો હતો. તેણે ધોડેસ્વારો આવીને ઊતર્યા છતાં તેમના તરફ નજર સરખી પણ કરી નહિ.

“સંઘ શરણં ગચ્છામિ” સુકેતુએ કહ્યું.

“ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ” સાધુએ સામો જવાબ આપ્યો અને પોતાની પાસે આવવાની નિશાની કરી.

નાનાં ઝાડ નેડે ઘોડા બાંધી હયે જણ મઠની ઓસરીમાં આવી સાધુને નમસ્કાર કરી સામે બેઠા.

“બપોરનો વાસ બેઈએ.” સુકેતુએ કહ્યું.

“સુખે રહો. ભોજન અને આરામ બંને મળી શકશે.”

સુકેતુ અને તેની નેડેના સૈનિકો કાણુ છે, ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં જાય છે, શા માટે જાય છે એની કશી જ હકીકત સાધુએ પૂછી નહિ. પાસે બેસાડી તેણે પાછું પોતાનું અધ્યયન શરૂ કર્યું.

“શાનું પઠન ચાલે છે?”

“સહજ. એક ચર્ચા જાગી છે. બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ હોય કે નહિ એ વિષે અમારા સાધુઓમાં વાદ ચાલે છે. મારા ગુરુનું એ ચર્ચા સંબંધી પુસ્તક હું વાંચું છું.”

“આપના ગુરુ કાણુ?”—“વિશ્વધોષ જગતકીર્તિ.”

“પેલો તાંત્રિક?”—“બુદ્ધના પરમ ભક્ત અને તંત્રને આપ તિરસ્કારો છો?”

“હા. તંત્ર એ વામ માર્ગ છે, પાપભર્યો માર્ગ છે. માટે તાંત્રિકો પણ મને ગંભીર નથી.”

“હું.” કહી સાધુએ પાછી પુસ્તક તરફ દૃષ્ટિ કરી અને ધીમેથી ઉચ્ચાર કર્યો: ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ.’

થોડીવાર સહુ કોઇ શાન્ત રહ્યા. સાદું ભોજન અંદરથી એક એ ગ્રામ્ય બિહુ સરખા સાધુઓએ લાવીને સહુને આપ્યું. પરંતુ છ યે સૈનિકામાંથી કોઇ તેને અડ્યું નહિ. બીજાઓએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ન પૂછ્યું.

બપોર થવા આવ્યા અને ડુંગરો તપવા લાગ્યા. છ યે સૈનિકા સળંગ થઈ ગયા અને બીજાઓને નમન કરી જવા લાગ્યા. ઘોડા પાસે જઈ સહુએ સવારી કરી. પરંતુ સુકેતુ નીચે ઊતર્યો અને એકલો સાધુ પાસે ગયો.

“બીજાઓ, આપનું નામ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“વિશ્વધોષનો હું વિદ્યાર્થી. નામ હજી હવે પડશે.”

“આપે અમને કાંઈ જ પૂછ્યું નહિ. અમે કોણ છીએ એ જાણશોને ?”

“હું જાણું છું. સુકેતુ હો કે સુકેતુના માનીતા સૈનિક હો.”

“આપના ગુરુને મારે મળવું છે.”—“આપ ત્યાં જ જાઓ છો.”

“આર્યાવર્તને ભય છે રામનોતો. એ રામનોતને અટકાવવા જતા આર્યોને આપ સહુ શા માટે અટકાવો છો ?”

“જુદને આર્યાવર્તની મર્યાદા હોય ? મેં મારું નાનકડું શક રાજ્ય છોડ્યું અને હું વિશ્વવ્યાપી બની ગયો છું. ઐશ્વર્ય બનો, અને જગતને તમારું બનાવો.”

“જગતને આર્ય બનાવીએ તો ? જુદ ભગવાન પણ આર્ય જ હતા ને ?”

“ગુરુને મળો.”—“ગુરુ તો અમને ઝેર પાય છે.”

“જરૂર હોય તો ઝેર પણ પીવું-પાવું પડે.”

“ભગવાનની બોધેલી અહિંસા વિરૂદ્ધ ?”—“એની જ સ્થાપના અર્થે.”

“જહુ નવાઈ જેવું.”

“તંત્ર ત્યારે જ સમગ્ર. એક વિષયોગ યુદ્ધ કરતાં હજાર ગણો અહિંસક.”

“મને નથી સમજતું.”—“જૈન દીક્ષા લો. તત્કાળ સમજશે.”

“રસ્તામાં ક્યાં ક્યાં ઝેર પાથર્યાં છે ?”

“જૈન વિરોધીઓ માટે સ્થળે સ્થળે ઝેર પથરાયલું છે.”

“અમારા ખોરાકમાં પણ ?”

સાધુએ કશો જવાબ ન આપ્યો અને તેણે પુસ્તક વાંચવું શરૂ કરી દીધું.

સુકેતુ પણ નીચે ઊતર્યો અને ઘોડા ઉપર બેસી ગયો. ઘોડા આગળ વળ્યા. સાધુએ તેમના બણી નજર પણ ન કરી. સુકેતુને આ સાધુ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને ક્રોધ પણ ચડ્યો. તેની નિરપ્રહ દબતા અને ગુરુશ્રદ્ધા સુકેતુને પરાજિત બનાવતાં હોય એમ લાગ્યું.

થોડો ડુંગરો ચડ્યા ન ચડ્યા અને તેમણે દૂર જતા એ મઠમાંથી ઘંટનાદ થતો સાંભળ્યો. આખો દિવસ તેમણે મુસાફરી કરી. વનસ્પતિને ખાળી દેતી ઉષ્મા ભરેલા પહાડ-માંથી નીચે ઊતરતાં સંખ્યા વીતી ગઈ.

પહાડના એક નાના શિખર માર્ગે સૈનિકા નીચે ઊતરતા હતા, અને તેમણે પર્વતમાંજ પચાસેક જૈન સાધુઓનું ટોળું બેઠેલું નિહાળ્યું.

સુકેતુએ તે પાસ જવા માંડ્યું. કટલાક સાધુઓ બેસી રહ્યા અને કટલાકે જડી પર્વતમાં કારેલી શુદ્ધાઓમાં જવા માંડ્યું.

શુદ્ધાસમૂહ એક સૈન્યને આશ્રય આપી ઝવેરો વિશાળ હતો.

સુકેતુએ રાતવાસો ત્યાં જ કરવાની પરવાનગી સંઘશ્રેષ્ઠી પાસેથી લઈ લીધી. એક ગુફામાં તેમને સ્થાન મળ્યું. એ ગુફામાં એક વિશાળ બુદ્ધમૂર્તિ પર્વતમાંથી જ કાતરી કાઢેલી હતી. એની આસપાસ અધૂરી સ્ત્રી-પુરુષની મૂર્તિઓ પણ રચના પામતી હોય એમ દેખાતું હતું. સુકેતુને અને યુવરાજને નિદ્રા ન હતી. તેમણે ગુફામાં ફરવા માંડ્યું.

“આ તે મંદિર કે શસ્ત્રાગાર ?” યુવરાજ એકાએક બોલી ઊઠ્યો.

“કેમ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“અહીં ગુપ્ત દ્વાર જણાય છે.” આછા અજવાળાને આધારે યુવરાજે તાકીને કહ્યું.

ખરે, ત્યાં એક નાનકડું ગુપ્ત દ્વાર પણ હતું. અધૂરી બે મૂર્તિઓની વચ્ચેમાં આવેલા એક ગોખેમાં એક માણસ પ્રવેશ પામે એટલો માર્ગ દેખાયો. સુકેતુએ તત્કાળ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. યુવરાજ તેની પાછળ ગયો. એક અંધારી ખીજી ગુફાના ઊંડાણમાં બંને જણા ઊતર્યા. ગુફામાં દીપક ન હતો, છતાં અંદર માણસો હતા એવો ભાસ થતો હતો.

“પારદને ટાંકામાં ભરી રાખો.” એક અવાજ સંભળાયો.

“પ્રયોગ આ વખતે સફળ થવો જ જોઈએ” ખીજો અવાજ સંભળાયો.

“સફળ થાય તો ત્રિપુરસુંદરી આપોઆપ દર્શન આપે.”

“આ વખતે હજાર મસ્તક માગ્યાં છે.”

“દેવીએ મનુષ્ય-આકાર ધારણ કર્યો કહે છે.”—“મને પણ ઝાંખી થઈ હતી.”

“મંદિરમાં ?”—“ના. વિશ્વધોષના આશ્રમમાં.”

“કેણે કહ્યું કે એ આકાર દેવીનો છે ?”—“એણે જ. પણ મને શંકા છે.”

“શા ઉપરથી ?”

“શક રાજવીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રી બંનેને દીક્ષિત બનાવ્યાં છે. એ પુત્રી દેવીસ્વરૂપ કેમ ન હોય ? મને એક સમયે એનો મોહ હતો.”

“માનવ આકૃતિમાં દેવી એમ જ ઊતરે.”

“પેલા સૈનિકાને ક્યાં રોકવાના છે ?”—“અહીં નહિ. આગળ ગમે ત્યાં રોકાઈ જશે.”

સુકેતુ અને યુવરાજ પાછા પોતાની ગુફામાં આવી ગયા. મધ્યરાત્રિ જ તેમણે એ સ્થળ છોડ્યું. થોડા હણહણ્યા. છતાં સાધુઓમાંથી કોઈ જાગ્યું નહિ. એક બે સાધુઓ જાગતા ફરતા હતા તેમણે પૂછ્યું પણ નહિ કે એ સૈનિકા ક્યાં શા માટે મંધરાતે ચાલ્યા નાંચ છે.

વિશ્વધોષની જ સર્વ યોજના ! રાજનીતિજ્ઞો કરતાં ધર્મનીતિજ્ઞોની યોજના ઝોઝી આંટીઘૂંટીવાળી હોતી નથી. સુકેતુને વિચાર આવ્યો.

પણ શા માટે આવી ઊંડી અને સ્થિર યોજના ?

ધર્મમાં પણ મમત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે, ધર્મમાં પણ વ્યક્તિગત મહત્ત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે ધર્મ પણ મુક્તિનો માર્ગ મટી જઈ બંધન બને છે !

મુક્તિ કે નિર્વાણ શોધતા ધર્મમાં પણ ગુલામી !

થોડાના ડાખલા રાતની શાન્તિમાં ઉમેરો કરતા હતા.

ક્યાં ધર્મજળમાં એ સૈનિકા ફસાતા હતા ?

ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન સંસ્થાનો—

જવા-સુમાત્રા

કિશોરલાલ ઓલિયા જોશી

અમેરિકા ખંડ ક્રિસ્ટોફર કોલંબસે નહીં, પણ પ્રાચીન આર્યલોકોએ શોધી કાઢી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, એ સમજાવવાના પ્રયાસો આજે ગતિમાન બન્યા છે; પણ એક વખત એવો હતો કે દુનિયાના સર્વ દેશોપર આર્ય સંસ્કૃતિનો વિજયજ્વળ ફરકતો હતો, એમાં હવે કાંઈ શંકા રહી નથી. હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન સંસ્થાન જવા અને સુમાત્રા પણ એમાંથી મુક્ત નથી જ. હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે તેજનાના દ્વિપો કે જે મલય-દ્વિપકલ્પની દક્ષિણે આવેલા છે, તેમાં જવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો અને સેલીબીસ મુખ્ય છે. ઈ. સ. ના ચોથા સદ્માં યુરોપવાસીઓની જાણમાં એ કળદ્રુપ દ્વિપો હતા એમ ‘પેરીપ્લસ’ પોતાના એક લેખમાં જણાવી ગયો છે; પણ એ સમયના યુરોપવાસીઓ હિંદી વહાણવટા આગળ ઊતરતી પંક્તિના હોવાથી એ દ્વિપોમાં પ્રવેશી શકતા ન હતા. ‘ટાલેમી’ [Ptolemy] ‘સુમાત્રા’ને સંસ્કૃત શબ્દ ‘મલયુ’ તરીકે ઓળખાવે છે. આર્ય ખગોળશાસ્ત્રી ‘એરિસ્ટો’ તેના લખાણમાં લખી ગયો છે કે-‘ઈ. સ. ૧૧૫૦માં અરબસ્તાન અને મલયદ્વિપો વચ્ચે તેજનાનો વેપાર ધમધોઝાર ચાલતો હતો. એ વેપારમાં મુખ્ય હાથ હિંદુસ્તાનના હિંદુલોકોનો હતો. આફ્રિકાના મૂર કે અરબસ્તાનના આર્ય વ્યાપારીઓ જવા-સુમાત્રામાં આવી તેજના મસાલાની પુષ્કળ ખરીદી કરી ઈરાન, ઇજિપ્ત અને ડેક ટ્રોસમાં વેચતા હતા. ગ્રીસ મારફતે એ માલ આખા યુરોપમાં પ્રસરી જતો હતો.’ પ્રસિદ્ધ ચીની બૌદ્ધ યાત્રાળુ ફાહિયાન પોતાના એક ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે-‘હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિનું પર્યટન પૂરું કરીને હિંદુ-બ્રાહ્મણોથી ભરેલા એક વહાણમાં બેસીને સીલોન [સિંહલદ્વીપ]થી સ્વદેશ જતાં ઈ. સ. ૪૧૨-૧૩માં જવા-સુમાત્રાનાં બૌદ્ધ મંદિરો નીરખવા થોડા દિવસો ત્યાં રહ્યો હતો. એ વખતે જવા-સુમાત્રામાં હિંદુ તથા બૌદ્ધ ધર્મની સંસ્કૃતિના પાયા ઊંડા નખાયા હતા. હિંદુ-રાજા સુખસંપત્તી રાજ્ય કરતા હતા. બૌદ્ધ તથા હિંદુ બન્ને ધર્મ પર જવાના રાજ્ય-કર્તાઓની અપાર મમતા હતી. બન્ને ધર્મો સુખસંપત્તી ચાલતા હતા. હિંદુ રાજાઓએ બૌદ્ધ મંદિરો બંધાવીને જે માયા દાખવી હતી તે બૌદ્ધધર્મના વડાધર્મગુરુઓથી બૂલી શકાય એવું નહોતું. અસંખ્ય પ્રમાણમાં હિંદુલોકો હિંદમાંથી આંહી વસીને વ્યાપાર કરતા હતા.’

આજે જવા-સુમાત્રામાંનાં બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ દેવજોમાંનાં ધણાંક અંડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે, તોપણ પ્રાચીન અવશેષો પરથી જવા-સુમાત્રાનો જૂનો ઇતિહાસ શોધી કાઢવામાં તે ડચ તથા અન્ય યુરોપીય લેખકોને બહુજ ઉપયોગી થયાં છે. જવા દેશની બૃગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસને લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો ડચ તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયાં છે. એ પુસ્તકો આજે આપણને તે દેશનો ઇતિહાસ, દંતકથા, લોકસાહિત્ય, ધર્મસાહિત્ય, તથા બીજી રસમય હકીકતો પૂરી પાડે છે.

જવા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન કાળમાં મંદિર કે દેવજોને ‘ચંદી’ કહેતા હતા. એ ‘ચંદી’માં રામાયણ તથા મહાભારતકાળનાં ચિત્રો દોરેલાં હતાં જે આજે પણ જોનારની નજરે પડ્યા

વગર રહેતાં નથી. ચંદીશિવ, ચંદીવિષ્ણુ, ચંદીશુક્ર, ચંદીજલયુગ, ચંદીપુત્રીયવ, ચંદીભોરોપદર, ચંદીસીંગસરી, ચંદીપવન, ચંદીસરી[સૂર્ય] વગેરે નામનાં જૈદ્ધ તથા હિંદુધર્મના મંદિરો આજે ખંડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે. 'ભોરોપદર'ના મંદિરનું શિલ્પ તથા નકશીકામ અજ-ન્ટા તથા ઇલોરાની શુક્રાઓ સાથે મળતું આવે છે. દક્ષિણહિંદના દ્રાવિડિયન કારીગરોથી બંધાયેલા એ 'ભોરોપદર'ના મંદિરે જવા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન ભારતીય કલાનું ગૌરવ જાળવ્યું છે. શાકે ૮૬૬ અને ૯૯૬ની વચ્ચે એ શુક્રાને મળતાં આવતાં મંદિરો બંધાયા હોવાનું અનુમાન થાય છે. એ વખતે ત્યાં શૈવધર્મનું બહુ જ જોર હતું. ચાલુક્ય કારીગરોથી બંધાયેલાં મંદિરો પણ આજે જોવામાં આવે છે. જવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન શિલાલેખો પરથી પણ એ સમયના લોકોની પરિસ્થિતિ તથા કલા-હુનર પર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. શાકે ૩૯૬ના જેઠ માસના શુક્રવારે આલેખાયેલા એક લેખ થોડા વખત પહેલાં અંગ્રેજ પ્રવાસીઓને પ્રાપ્ત થયો હતો. એ શિલાલેખપરથી એ સમયના રાજ-પ્રજના ધર્મો પર કીક પ્રકાશ પડે છે. દ્રૌપદી, ચિત્રાવતી, તથા ચિતાદેવીનો એ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શાકે ૬૭૪નો ચેંગલપેટનો એક લેખ જવા-સુમાત્રામાં થઈ ગયેલી મહારાણી સીમાની હકીકત પૂરી પાડે છે. શાકે ૬૫૪માં શૈવરાજ્યે બંધાયેલાં મંદિરો વિષે પણ એક લેખ છે. શાકે ૭૦૦માં એક જૈદ્ધમંદિર બંધાયેલાં એક બીજો લેખ જણાવે છે. આઠમા સૈકાનો એક લેખ ત્યાંના વિષ્ણુ ધર્મની વાત કહે છે. તે વખતે ત્યાં સંજય રાજ રાજ્ય કરતો હતો. શાકે ૮૫૦નો એક વંગી શિલાલેખ એ સમયની રિથિતિનું વર્ણન કરે છે. શાકે ૧૩૫૧ના 'સિનાગસરી' શહેરના એક તળાવપરના લેખ પરથી જણાય છે કે મહારાણી જયશ્રી વિષ્ણુચર્ચિનીના મુખ્ય પ્રધાન ગજમહે જૈદ્ધો અને શૈવો માટે ત્યાં સ્મશાન બંધાવી આપ્યું હતું.

૪. સ. પૂર્વે ૧૭ની સાલમાં 'કલિંગ' દેશમાંથી કેટલાક હિંદુઓ પ્રથમ વહાણમાં ખેસીને જવા-સુમાત્રાને કિનારે ઉતર્યા હતા, એવો જવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે. ૪. સ.ના પ્રથમ સૈકામાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આંધ્ર રાજ્ય પૂર્ણ કીર્તિના શિખરે ધિરાજતું હતું. એ વખતના આંધ્રરાજ્યો પોતાના પ્રદેશો ઉપરાંત ઠેઠ મગધદેશ પર પણ અમલ ચલાવતા હતા. મલયદ્વિપોની ક્ષણદ્રુષ અને મૂલ્યવાન તેજનાની ભૂમિ તરફ આંધ્રદેશના હિંદુરાજ્યોનું મન આકર્ષાતાં, તેમણે જવા-સુમાત્રાથી પાછા ફરેલા કલિંગ દેશના હિંદુઓ પાસેથી તે દેશની વિશેષ હકીકત મેળવી, અને કેટલાક હિંદુવ્યાપારીઓથી ભરેલું એક વહાણ તે દેશ તરફ મોકલાવ્યું. આંધ્રદેશના કુશળ વ્યાપારીઓ જવા-સુમાત્રાની મૂલ્યવાન ભૂમિ ખૂંદી વળ્યા, અને ત્યાંના જંગલી અવસ્થા લોગવતા મૂળવતનીઓપર વિજય મેળવી પાછા સ્વદેશ આવ્યા. આંધ્રરાજ્યને મલયદ્વિપોમાં મળેલી કીર્તિ તથા વિજય તરફ આકર્ષાઈને શુર્જરપ્રાંત તથા સિંધુનદીના કાંઠાપર રહેતા જૈદ્ધ લોકોએ પણ ધર્મપ્રચારાર્થે એક ટોળા તે પ્રદેશ તરફ મોકલી. તેને પણ ત્યાં સારો આવકાર તથા આશ્રય મળ્યાં. બીજી પ્રજાઓનો જવા-સુમાત્રામાં વિજય નિહાળીને કૃષ્ણા નદીના મુખપાસેથી તથા તૈલંગણુરમાંથી સાંભળે

૧. કલિંગ--કલિંગ દેશ એ તૈલંગણુનો ઉત્તર ભાગ છે. પ્રાચીન શ્રીકાંકાલમ કૃષ્ણાનદીના મુખ આગળ બંદર હતું. તે આંધ્રદેશના તાબામાં હતું, અને તે બંદરેથી હિંદુઓ જવા-સુમાત્રા જઈ વસ્યા હતા. ભૂતી જવાનીસ લાખમાં બોલાતો કલિંગ (Cling) શબ્દ 'કલિંગ' શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. અને તે શબ્દને કલિંગમાંથી ગયેલા લોકોએ વપરાશમાં આણ્યો હતો.

૨. સંસ્કૃત ત્રિલિંગ શબ્દ ઉપરથી તૈલંગણુ શબ્દ બન્યો છે. દક્ષિણનાં ત્રણ શિવલિંગ (મહેશ મંદિર) જે દેશના ત્રણ ખૂણાપર આવેલાં છે, તે દેશનું નામ તૈલંગણુ.

પણ જાવા-સુમાત્રા ગયા હતા. તેમણે ત્યાંના મૂળવતનીઓને હરાવીને પ્રથમ સત્તા જમાવી હતી. આદિત્ય? સંવતની પહેલાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો 'સુમિત્ર' નામનો એક હિંદુ રાજા 'સુમાત્રા' ગયો હતો. તેણે ત્યાંના મૂળવતનીઓને હરાવીને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. 'સુમિત્ર' રાજાના નામપરથી એ દ્વિપતું નામ 'સુમાત્રા' પડ્યું. સુમિત્ર રાજાનો વિજય નીરખીને આદિત્યધર્મ રાજાની આગેવાની હેઠળ એક હિંદુ ટોળી જવાના એટલે પર ભતરી પડી. એ રીતે ઈ. સ. ૭૫માં સુમાત્રામાં સુમિત્ર રાજાની અને ઈ. સ. ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ રાજાના રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ પ્રમાણે ધીમેધીમે જાવા-સુમાત્રા હિંદુસ્તાનનું એક સંસ્થાન બની ગયું. જાવા-સુમાત્રામાં થઈ ગયેલા તમામ રાજ્યકર્તાઓનો ઇતિહાસ મળતો નથી, પણ શિલાલેખો તથા મંદિરો પરથી ત્યાં કયા કયા રાજવીઓ ક્યારે ક્યારે થઈ ગયા તે પર પ્રકાશ પડે છે.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે બાહ્ય ધર્મ પાળતો હતો. પૂર્ણવર્મા નામક એક વિષ્ણુભક્ત રાજા ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો. ઈ. સ. ૬૭૪માં સીમાદેવી નામની મહારાણીએ પણ જાવામાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૭૦૨માં ઐદ્ધર્મી રાજા વિજયધર્મ શિવરાજ રાજાને હરાવીને થોડો વખત સુધી પોતાની સત્તા જમાવી હતી. સંજયરાજા ઈ. સ. ૭૩૨માં રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તેના વખતમાં કલા-સાહિત્ય-સંગીત તથા વ્યાપાર હુન્નરની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. ઈ. સ. ૮૨૫માં સિંધુક નામે એક રાજા થઈ ગયો. તેણે 'ચંદ્રધર્મ' નામે એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૦૨૦માં પૂર્ણપ્રભુ નામે રાજા થઈ ગયો. સુમાત્રાનો પ્રજા એને મહારાજા રતીદેવતા તરીકે પણ ઓળખતી હતી. સુમાત્રાના દાણ પ્રાંતમાં ઈ. સ. ૧૦૩૦થી ૧૦૬૦ની વચ્ચે જયભય નામે રાજવી થઈ ગયો. તે સંસ્કૃતભાષાનો પ્રખર પંડિત હતો. તેના વખતમાં જાવા-સુમાત્રામાં કેળવણી તથા હુન્નર ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૧૮૨માં સૌગંધરીમાં અંગરક્ષારાજા થયો, પણ તેનું મૃત્યુ તેના પુત્ર અનરૂપતિથી થતાં અનરૂપતિ ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૬૨માં કીર્તિનગર નામે રાજવી થઈ ગયો. રાજા કીર્તિનગરને રદનવિજય નામે એક સેનાપતિ હતો. તે હાંપેલની રાણીને પરણ્યો હતો. એ રાણી ચીનના મહારાજા સાથે પરણવાને વચનથી બંધાયેલી હતી છતાં રદનવિજય એ રાણીને પરાણે પરણી બેઠો. પરિણામે રદનવિજય તથા ચીનના મહારાજા વચ્ચે મહાયુદ્ધ થતાં, છેવટે રદનવિજયને જીત મળતાં, તેણે કીર્તિરાજેશ નામ ધારણ કરી રાજ્યસિંહાસન પચાવી પાડ્યું હતું. કીર્તિ-રાજેશે કેટલાંક શૈવ તથા ઐદ્ધર્મનાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી રાણી જયશ્રી વિષ્ણુવર્ધિનીનું નામ બહાર આવ્યું. જયશ્રીનું લોકપ્રિય નામ રતુકન્યકા હતું. જયશ્રીએ પોતાના આયુષ્યનો બધો ભાગ કુમારાવસ્થામાં ગાળ્યો હતો. રાણી જયશ્રી એ જાવાની બીજી મહારાણી હતી. ઈ. સ. ૧૩૫૬થી ૧૩૮૬ સુધીમાં હયવર્ધન નામક રાજાએ રાજ્ય લોકવ્યું હતું. તેણે બોર્નિયો [ભરણી] અને સંખવા [સંભવ] જીતી લઈને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં હતાં. આ સિવાય અબ્રવિજય, ઉદાયન, ગજમદ અને અંકવિજય વગેરે હિંદુરાજાઓ થઈ ગયા હતા. છેલ્લા એ રાજાઓના પુત્રોએ ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી તેમણે અનુક્રમે સુલ્તાન સેપુ અને સુલ્તાન અનામ નામ ધારણ કરીને રાજ્ય કર્યું હતું. ઈ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોએ પોતાના રાજ્યના પાયા ઊંડા નાખ્યા હતા. પરિણામે કેટલાક મુસલમાનો રાજ્યસત્તાના બળે હિંદુલોકોનાં વહાણોમાં બેસીને ટૂંક જાવા-

૧. આદિત્ય અથવા અન્ન સંવત જાવામાં હાલપણુ પ્રચલિત છે. ઈ. સ. ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના નામ ઉપરથી તે સંવત સ્થપાયો છે.

સુમાત્રામાં પહોંચી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૦૦ની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે ઇસ્લામ ધર્મ જવા-સુમાત્રાને કિનારે ઊતરવાથી તરત જ હિંદુધર્મની પડતી થઈ ગઈ. જવા-સુમાત્રામાં ઇસ્લામ ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર થતાં હિંદુ રાજ્યસત્તા જડમૂળથી ઊપડી ગઈ. મુસલમાન આદશાહોના સમયમાં કેટલાક આરબ તથા મુસલમાન વ્યાપારીઓ મલયારથી સીલોન રસ્તે થઈને જવા ગયેલા. તેઓએ પાછળથી-ઇ. સ. ૧૫૦૦ પછી તેમનાનો વ્યાપાર હાથ કરીને મલયદ્વિપના એક હિંદુરાજને મુસલમાની ધર્મમાં આણી તેનું નામ 'મહમદશાહ' પાડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૬માં ડચલોકોએ જવા-સુમાત્રાનો કિનારો પાવન કર્યો. હિંદુ તથા ઇસ્લામી રાજ્યોને બળના ભેરે નમાવીને ડચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૬૪૬માં પોતાનું રાજ્ય જવામાં સ્થાપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૨થી ૧૮૧૬ સુધી અંગ્રેજોએ પણ ત્યાં રાજ્ય કર્યું હતું, પરંતુ ૧૮૧૪ના લંડનના તહનામા મુજબ એ મુલક ડચલોકોને પાછો સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો.

સંસ્કૃત શબ્દ યવ ઉપરથી અપભ્રંશ થઈને 'જવા' નામ બન્યું છે. સુમાત્રા, સેલીબીસ, અને બોર્નિયોની સરખામણીમાં જવાદ્વિપ એકે છેક નાનો છે, તોપણ સંપત્તિમાં તે સૌથી ચડિયાતો છે. હિંદુ, ચીના, મુસ્લીમ, ડચ, અંગ્રેજ અને સમગ્ર યુરોપની પ્રજાઓને આકર્ષનાર જવાદ્વિપ ૬૨૨ માઈલ લાંબો અને ૧૨૧ માઈલ પહોળો છે. 'મધુરાદ્વિપ' સહિત તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૫૫૪ ચોરસ માઈલ એટલે કે મદ્રાસ પ્રલાકાના ત્રીજા ભાગ જેવું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં જવાની વસતી ૧૯૦૬૭૮૨૯ માણસોની હતી. સને ૧૯૦૧ની વસતી-ગણતરી પ્રમાણે તે વધીને ૨૯૦૦૦૦૦ માણસોની થઈ. જવાનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ સહેલાઈથી ગુજરાત ચલાવી શકાય તેવો હોવાથી આજે તેની વસતી ઘણી વધી ગઈ છે. જવામાં પર્વતોની લાંબી હારો આવેલી છે. તેમાંના કેટલાક જવાલામુખી પણ છે. અર્જુન, રાવણ, સુમેરૂ, ગંતુર વગેરે નામો ધરાવનારા પર્વતો લાંબી હારોમાં પથરાયેલા છે. ઇ. સ. ૧૮૪૩માં જવાલામુખી 'ગંતુર' ફાટતાં ભારે નુકશાન થયું હતું. સુરકર્તા, ભગવંતા, સરયુ, વંતા, તેજુર વગેરે નદીઓની નહેરો જવાની ભૂમિને રસાળ તથા ફળદ્રુપ બનાવે છે. જવામાં 'રસમાલા' નામનું એક ઝાડ ૧૦૦ ફીટ ઊંચું હોય છે. હાલમાં જવામાં ઊંચા વર્ગની ભાષા 'ક્રોમો' [Crome] છે, જ્યારે હલકાવર્ગની ભાષા 'ગોકો' [Ngoko] છે. સંસ્કૃતભાષા તથા હાલની જવાનીસ ભાષાના શબ્દોનું અંધારણ લગભગ સરખું છે. જવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન કવિરાજોએ આર્યાવર્તની ગંગા અને જમના નદીઓના સુંદર પ્રદેશોનું રસમય વર્ણન કરીને સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો વધારે પ્રચલિત કર્યા હતા. 'અતયુદ્ધ' [ભારતયુદ્ધ], રામાયણ, ધટોત્કચાત્રય, પંચતંત્ર, કરસનયાન વગેરે શબ્દોની મૂળભાષા સંસ્કૃત જણાય છે. શેરીભૂમ [શ્રીભૂમિ], પેકલિંગમ [પદ્મલિંગમ], સૂરખ્ય [સૂરભય], પસુરનમ [પશુરવં], પ્રોબોલિંગો [પ્રભુલિંગમ], ભેગનેકર્ત [યોગીકર્તા], મેદીન [મેદિનિ], કેદીરી [કેદારિ], મદુરા વગેરે પ્રાંતોનાં નામો મૂળ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રચલિત થયાં હતાં, જ્યારે આજે જવાનીસ ભાષામાં લય પામી ગયાં છે.

જવા-સુમાત્રાના મલયદ્વિપોમાં આજથી એ હજાર વર્ષો પહેલાં દક્ષિણહિંદના રાજ્ય-કર્તાઓએ પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને, લગભગ દોઢહજાર વર્ષો સુધી એકધારે રાજ્ય ભોગવીને જવા-સુમાત્રાને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી હતી. જવા-સુમાત્રા સાથેનો આપણો પ્રાચીન ગાઢસંબંધ આપણે જેમ વીસરી ગયા છીએ તેમ એ હજાર વર્ષો પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી જવા-સુમાત્રા ગયેલા આપણા દેશ્યાંધવો સ્વદેશને સાચ બૂલી ગયા છે.*

* "The Commonweal" માંના "The Ancient Hindu Colonies" નામક અંગ્રેજ સહિત્ય પરથી.

ઈટલીનો હૃદયદેવ—

વીકટર ઇમેન્યુઅલ

ચીમનલાલ

‘સેવોય રાજવંશનો મુગટ ન્યાંલગી મારા મસ્તકે મુકાય છે, ત્યાંલગી ઇટલી ફ્રાંસ સામે શસ્ત્રો ધારણ નહિ કરે’-૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇટલીના તાજધારી વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાના મુખમાંથી સરેલા આ શબ્દો યુરોપીય ઇતિહાસ, ઇટાલિયન પરિસ્થિતિ અને ચાલુ મહાયુદ્ધનાં અનેક સ્વરૂપો પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

સમ્રાટ રૂડોલ્ફની સેનામાં હમ્બર્ટ^૧ નામે એક સરદાર હતો. તેની સેવાથી ખુશ થઈ સમ્રાટે તેને સેવોય પરગણાનો જાગીરદાર (કાઉન્ટ) બનાવ્યો (ઈ. સ. ૧૦૨૭). તે પ્રસંગે સેવોય-રાજવંશનાં મૂળ નંખાયાં.

હમ્બર્ટના વારસોએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધવા માંડી. સમરજૂમિ પર તેજસ્વિતા દાખવી તેઓ આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરવા લાગ્યા. ૧૪૧૬માં પીડમોન્ટ પરગણાને સેવોયમાં ભેળવી દઈ તેમણે એક નાનકડું રાજ્ય બનાવ્યું. પાટનગર તરોકે તેમણે ટ્યુરીન (પીડમોન્ટ)ને પસંદગી આપી. તેઓ હવે જાગીરદારને બદલે ઠાકોર (ડ્યુક) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

પણ સેવોયનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ ધણું જ કઠંથુ હતું. સ્પેન, ફ્રાંસ ને ઓસ્ટ્રિયન શહેન-શાહતોના વચગાળે આવેલું હોઈ તેની સ્થિતિ સિંહ, વાઘ ને વરૂ વચ્ચે ઘેરાયલા ઘેટા જેવી થઈ પડતી. એકની સાથે મીઠાશ જાળવે તો બીજાને વીરૂ, ને બીજાને પંપાળે તો ત્રીજાની આંખોમાં લાલાશ જાભરાય. ત્રણે શહેનશાહતો સાથે સેવોયના ઠાકોરો સગપણથી જોડાયા પણ પરિસ્થિતિમાં તલપૂર પણ સુધારો ન થયો. ઠાકોર ચાર્લ્સ ત્રીજાએ ઓસ્ટ્રિયા સાથે મીજતા કેળવવાનો પ્રયાસ કરતાં જ તે ફ્રાંસની હમદર્દી ગુમાવી બેઠો. ને ઈ. સ. ૧૫૩૬માં ફ્રાંસે પાટનગર ટ્યુરીન સાથે સેવોયનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ન્યાયી તરીકે યશસ્વી બનેલ ચાર્લ્સ ત્રીજાને પોતાની જાગીર પણ તજવી પડી.

પરંતુ ચાર્લ્સનો પુત્ર ઇમેન્યુઅલ શીલ્ડર્ટ^૨ એક તેજસ્વી સેનાપતિ અને કુશળ રાજ-નીતિય નીવડ્યો. તેણે સ્પેનની હમદર્દી ભેળવી એટલું જ નહિ, સ્પેનના સમ્રાટનો તે માનીતો બન્યો. સેન્ટ કવેન્ટીનના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચો પરના વિજયે તેને સમસ્ત યુરોપના મહાનમાં મહાન સેનાપતિ તરીકેની કીર્તિ અપાવી. ફ્રેન્ચ સમ્રાટે તેને પોતાના પુત્ર સમાન લેખ્યો; મદભરી ફ્રેન્ચ રાજકુમારી માર્ગરેટનો તે પ્રિયતમ બન્યો.

તેનો પુત્ર ચાર્લ્સ ઇમેન્યુઅલ પણ તેના જેટલો જ પરાક્રમી નીવડ્યો. પોતાની યુદ્ધ નિપુણતાથી તેણે ફ્રાંસ અને સ્પેનના રાજવીઓને ધ્રુજાવ્યા. ત્યારથી, અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલી ઇટાલિયન પ્રજાએ સેવોયના રાજવંશ પર આશાની મીટ માંડી.

૧ આ નરવીરની રોમાંચક જીવનકથાને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ડુમાએ પોતાની ‘Page of the Duke of Savoy’ નામે રસિક નવલકથામાં અમર બનાવી છે.

પણ સેવોયના કમનશીએ ફ્રાંસના મહામંત્રી તરીકે કાર્ડીનલ રીસ્લ્યુ^૧ નીમાયો. તેણે પોતાની અજબ કુનેહ અને અજબ લશ્કરી પ્રતિભાથી સેવોયને ફરી જીતી લીધું. એ આધાતથી ચાર્લ્સ ઇમેન્યુઅલ મૃત્યુ પામ્યો (૧૬૩૦). પરંતુ રીસ્લ્યુના ઉત્તરાધિકારી મેઝેરીને^૨ પોતાની ભત્રીજીને સેવોયના રાજવંશમાં પરણાવવાને ટ્યુરીનમાંથી ફ્રેન્ચ સેનાને પાછી બોલાવી લીધી (૧૬૫૭). ને સેવોયનો સિતારો ફરી ચમકવા લાગ્યો.

અદારમી સદીના અંતભાગમાં ઇટલીની સમરભૂમિ પર ઑસ્ટ્રિયા અને ફ્રાંસ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધો ખેલાયાં. ને અંતમાં સમસ્ત ઇટલી નેપોલિયનની છત્રછાયા નીચે ચાલ્યું ગયું. નેપોલિયનના શાસને ઇટાલિયન પ્રજામાં એકતા અને સ્વતંત્રતાની તમન્ના જગવી. તે પ્રજા સજીવ પ્રજા તરીકે પ્રકાશવા લાગી. પણ નેપોલિયનનું પતન થતાં જ ઇટલી પુનઃ વિભક્ત થઈ ગયું. તેનો ઘણોખરો ભાગ ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહના કાબૂ નીચે ચાલ્યો ગયો. બાકીનું ઇટલી પોપ, નાના નાના કાકારો અને અમીર-ઉમરાવો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આ સંયોગોમાં તરુણ ઇટાલિયન પ્રજા ઉદ્દામ માર્ગે ચાલી ગઈ. તે હવે પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથીજ નહિ, સ્વદેશી રાજાઓના પ્રભુત્વમાંથી પણ આઝાદી ઝંખવા લાગી. ઇટલીના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં બળવા થયા. પરંતુ એમાંના ઘણાખરા બળવાઓને ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહની મદદથી દાબી દેવામાં આવ્યા.

સેવોય-પીડમેન્ટની પ્રજાએ પણ પ્રગતંત્ર મેળવવાને એવો બળવો જગવ્યો ને બળવાખોરોએ પાટનગર ટ્યુરીન પર ધસારો કર્યો. સેવોયમાં એ પ્રસંગે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાનું શાસન ચાલતું હતું. તે કાકાર મટીને રાજા બન્યો હતો. તેના હાથમાં સેવોય, પીડમેન્ટ, સાર્ડીનિયા, જીનોઆ અને નાઈસ જેવા ઇટલીના મહત્વના પ્રાંતો હતા. એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે તેના પાસે સુસજ્જ સેના હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહની મદદ વિના કેવળ પોતાનીજ સેનાથી તે બળવાખોરોને કચરી નાંખી શકત; પણ લશ્કરના એવા આગ્રહ છતાં તેણે પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાની ના કહી. તેમજ બળવાખોરો આગળ નમતું મૂકવાનું પણ તેના રાજવંશી સ્વભાવને ન રુચ્યું. ને એ બંને સુસ્ફલીઓમાંથી બચી જવાને તેણે રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેના ગાદીત્યાગ પછી તેનો નાનો ભાઈ ચાર્લ્સ ફેલિક્સ સેવોયની ગાદીએ આવ્યો. તેણે બળવાખોરો સામે કડક લશ્કરી પગલાં લઈ તેમને કચરવા માંડ્યા. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે તેને પ્રજાના દરેક વર્ગ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની ભલામણ કરતાં તેણે કહ્યું, “ભાઈ, જોઈએ તો આપને આપની ગાદી પાછી સોંપવાને તૈયાર છું. પણ જ્યાંસુધી હું રાજા છું ત્યાંસુધી રાજદ્રોહીઓને નહિ નભાવી લઉં.”

ફેલિક્સના મરણ પછી તેનો પિત્રાઈ ચાર્લ્સ આલ્બર્ટ સેવોયની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૨૧). તે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનો પૂજક, પ્રશંસક ને સત્તાવાર વારસ હતો. તેમજ પ્રજાની લાગણીઓ પ્રત્યે માન ધરાવતો હોઈ તે પ્રજાપ્રિય પણ હતો. તે ગાદીએ આવતાં પ્રજામાં નવી આશા જન્મી. ઇટલીના રાષ્ટ્રવીર મેઝીનીએ તેને એક ખુલ્લો પત્ર લખી સમસ્ત ઇટાલિયન પ્રજાના સરદાર બનવાની અને ઇટલીને મુક્ત અને સજીવ બનાવવાની વિનંતિ કરી.

૧-૨. આ બંને મહામંત્રીઓની વિરલ પ્રતિભા, તેમનું રોમાંચક જીવન અને તેમનાં કુટિલ કારસ્તાનોએ વાર્તાકાર ડુમાને, Three Musketeers. Twenty years after અને Vicomte de Bragelonne જેવી અમર નવલકથાઓ લખવાની પ્રેરણા બોલેલી.

પરંતુ ચાર્લ્સ આદર્શ તો ગાદીએ આવતાં પહેલાંજ ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહને ઇટાલિયન પ્રજાની આઝાદીની તમન્નાને દાખી દેવાનું વચન આપી ચૂક્યો હતો. એ વચન આપ્યા વિના તેને માટે ગાદીપતિ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. પરિણામે તેની સ્થિતિ કઠંગી બની ગઈ. અંતરની ઇચ્છા ન છતાં, ગાદીને ખાતર તેને પ્રજાતંત્રવાદીઓ સામે ઉઠાવવાનું પડ્યું. મેઝીનીને તેણે દેશનિકાલની અને પછી તે પોતાની હદમાં પ્રવેશો તો દેહાંતની સજા ફરમાવી.

આ અરસામાં ઑસ્ટ્રિયામાં બળવા થયા અને લોખંડી ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહ ફર્ડીનાન્ડને ગાદી તજવી પડી. આ તકનો લાભ લઈ ઑસ્ટ્રિયન આધિપત્ય નીચેની ઇટાલિયન પ્રજાએ આઝાદીની ઘોષણા જાહેર કરી અને પોતાના એ પવિત્ર કાર્યમાં તેમણે ઇટલીના જુદા જુદા રાજ્યોની મદદ માગી. ચાર્લ્સ આદર્શ પોતાના અંતરાત્માને અનુસરી તરતજ તે પ્રજાની મદદે આવ્યો. તેણે ઇટાલિયન પ્રજાની લાવનાને ઝીલી લીધી; ક્રાંતિકારીઓના ત્રિરંગી (લાલ, લોલો, સફેદ) ધ્વજને પોતાનો બનાવ્યો. પણ ઑસ્ટ્રિયા સામેના આ યુદ્ધમાં તે બંને વખત હારી ગયો અને છેવટે તેણે યુદ્ધભૂમિ પરજ, પોતાના પુત્ર અને પ્રજાના હિતને ખાતર, ભ્રમ હૃદયે, રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેની પછી તેના પુત્ર વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાને માથે સેવોયનો મુગટ મુકાયો (૧૮૪૯). જે તે પ્રજાપક્ષ અને ત્રિરંગી ધ્વજને તણ દે તો તેને અનેક રીતે લાભ કરી આપવાની ઑસ્ટ્રિયન સેનાપતિએ તત્પરતા બતાવી. પણ તેણે પોતાના પવિત્ર કાર્યને તજવાની ચોકબી ના મુણાવી, અને પરાજયની કડક અને કડવી શરતો સ્વીકારી લીધી. તે જ દિવસે ઇટાલિયન પ્રજાનાં હૃદય-સિંહાસને સેવોયના રાજવંશે અમર સ્થાન મેળવ્યું.

આ સમયે ઇટલીના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં બળવા ચાલુજ હતા, અને રોમની પ્રજા પોપને નસાડી મૂકી પ્રજાતંત્ર સ્થાપવામાં સફળ પણ નીવડેલી. મેઝીની રોમના શાસકપદે આવેલો ને ગેરીબાલ્ડી સરખો તેજસ્વી વીર તે પ્રદેશનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ પોપે ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા, સ્પેન ને ઇટલીના જુદા જુદા રાજ્યોની મદદ સાથે રોમ પર બંધકર આક્રમણ કર્યું ને શત્રુપક્ષના પીઠ રાજનીતિજ્ઞોના કાવાદાવાથી રોમન પ્રજાસત્તાક તૂટી પડ્યું. ફ્રેન્ચ સેનાના રક્ષણ નીચે પોપને ફરી રોમના નૃપતિ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. મેઝીની અને ગેરીબાલ્ડીને નાસી જવું પડ્યું. આ જ રીતે ઇટલીના બીજા પ્રાંતોમાં પણ બળવા ક્ષણિક વિજયી નીવડી અંતમાં નિષ્ફળ ગયા.

પણ સેવોયમાં ઇટલીનું ભાગ્ય બીલો રહ્યું હતું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે પોતાના મહામંત્રી તરીકે ચૂટેલો કાવુર પ્રજાપ્રિય પુરુષવર, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને અડગ વીર હતો. તેણે કોમિયન વિઝહમાં રશિયા સામે તૂર્કી-ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસને મદદ કરીને અને ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વર્ગમાં ઇટલીના દાવાનો પ્રચાર કરીને તે રાષ્ટ્રોમાં પોતાનો પક્ષ જમાવ્યો.

આ પછી વીકટર ઇમેન્યુઅલ અને કાવુરે સમસ્ત ઇટલીને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની મહેન્ટ જાહેર કરી. ઇટલીદ્વારા ઑસ્ટ્રિયાને દબાવવા માગતા ફ્રેન્ચ સમ્રાટ નેપોલિયન ત્રીજાએ આ કાર્યમાં તેને શરૂઆતમાં તો પૂરતી મદદ આપી, પરંતુ અસ્થિર મનના એ સમ્રાટે અધવચમાંજ ઑસ્ટ્રિયા સાથે સંધિ કરી લીધી અને વીકટર ઇમેન્યુઅલને કેટલાક પ્રાંતો અપાવ્યાના બદલામાં તેણે તેના પાસેથી સેવોય ને નાઈસ લઈ લીધાં.

આમ છતાં વીકટર ઇમેન્યુઅલે ઇટલીને સંયુક્ત અને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની

૪૫૦ .. મુવાસ : માર્ચ ૧૯૪૧

મહત્વાકાંક્ષા જારી રાખી. ઇટલીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની પ્રજામાં તેણે ક્રાન્તિની લાવવાને ઉત્તેજ, અને ઑસ્ટ્રિયા સાથેના વિગ્રહ આડકતરી રીતે ચાલુ રાખ્યો. દરેક સ્થળે યજ્ઞવાખોર પ્રજાને મદદ આપવાને દોડી જતા ગેરીબાલ્ડીને તેણે અંદરખાતેથી પોતાનો મિત્ર લેખ્યો. ગેરીબાલ્ડી જુદા જુદા પ્રાન્તો જીતતો ગયો અને ત્યાંની પ્રજાના મત લઈ તે તે પ્રાન્તોને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલના સુશાસન નીચે મૂકવા લાગ્યો. દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું આધિપત્ય હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લીધું. ફ્રેન્ચ સમ્રાટે ઇટલીમાં ચાલી રહેલી આ ક્રાન્તિ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કર્યાં. પરિણામે જુદા જુદા આધિપત્ય નીચેના અને ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહની એડીથી કચરાતો ઇટલીનો મોટો ભાગ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલના કાબૂમાં આવ્યો અને ટ્યુરોનમાં મળેલી ઇટાલીયન પાર્લામેન્ટે ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને સંયુક્ત ઇટલીના મહારાજ તરીકે જાહેર કર્યો. ૧૮૬૫માં પાટનગર તરીકે ફ્લોરેન્સને પસંદગી આપવામાં આવી.

ઇટાલિયન મહારાજ્યને અખંડ બનાવવામાં હવે બેજ પ્રદેશો બાકી રહ્યા. એક રોમ, બીજું વેનીસ. વેનીસ હજી ઑસ્ટ્રિયાના કબજામાં હતું; અને રોમમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી વડા ખ્રિસ્તી ધર્મચુર પોપનું શાસન ચાલતું હતું. સમય જતાં વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધનો પ્રસંગ સાધી, ગેરીબાલ્ડીની મદદથી વેનીસ પર હુમલો કર્યો ને ૧૮૬૬માં તેણે તે નગરનો કબજો લીધો. થોડાક સમય પછી ફ્રેન્ચ શહેનશાહને ગાદી તજવી પડી અને ફ્રાંસમાં નવેસરથી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ. તે પ્રસંગે ફ્રેન્ચ લશ્કર રોમ છોડી ચાલ્યું ગયું. ઇટાલિયન પ્રજાએ આ તકનો લાભ લેવાનો વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને આગ્રહ કર્યો ને રાજ્યને પ્રજાના આગ્રહને વશ બની રોમ પર આક્રમણ કર્યું. પોપ તેની સામે ટકી ન શક્યો ને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે ૧૮૭૧માં રોમ જીતી લઈ તેને સંયુક્ત ઇટલીનું પાટનગર બનાવ્યું. તે દિવસથી પોપની રાજકીય સત્તાનો અંત આવ્યો.

વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ બીજો દેખાવે કંઈક કદરૂપો છતાં રસિક પુરુષ અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો. તેણે ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસની મુલાકાત લીધેલી ને લુઈ નેપોલિયન તેમજ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો તે મહેમાન બનેલો. ઇટલીને ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે કરેલી સીધી કે આડકતરી મદદ તે કદી વીસરેલો નહિ. યજ્ઞવાખોરોના મિત્ર અને પ્રજાની લાવવાને ઝીલો લેનાર નૃપતિ તરીકે જગતભરના ઇતિહાસમાં તે અજોડ રહે છે. મેઝીનીને તેના પિતાએ કરેલી સજા તેણે માફ કરેલી. કાવુરની પ્રતિભાની તેણે સાચી કિંમત આંકેલી. ગેરીબાલ્ડીને તે પોતાના બાઈ જેટલું માન આપતો.

વીક્ટર ઇમેન્યુઅલની પછી તેનો પુત્ર હંબર્ટ ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૭૯). પોતાની ખાનગી આવકનો મોટો ભાગ પણ તે પ્રજાનાં હિતની પાછળ ખર્ચી નાંખતો. પિતાએ બક્ષેલા રાજ્યને તેણે સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં એક ક્રાન્તિકારીએ તેનું ખૂન કરતાં યુવરાજ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજો ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (ઓગસ્ટ-૧૯૦૦). ઇટલીનો તાજ આજે તેના મરતકે મુકાય છે.

તેના જન્મ તેવસમાં ૧૮૬૯ના નવેમ્બરની અગ્યારમીએ થયેલો. તેના જન્મ સમયે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ વેનીસ જીતી લીધું હતું અને રોમ જીતાવાની તૈયારીમાં હતું.

આ સંયોગમાં તે અતિ લાગ્યશાળી લેખાયો. અને તેને ઇટાલિયન પ્રજના હૃદયે જડાઈ ચૂકેલું વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ઉજ્જવળ નામ આપવામાં આવ્યું.

નાનપણથી જ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવેલો. તેનો શિક્ષક કર્નલ એશિયો ઘણા જ કડક સ્વભાવનો હતો. એક સમયે રાજકુમારે ખીજવાઇને તેને કહ્યું, “મને રાજા બનવા દે. તારું માથું જ ઉતારી લઈશ.” ને યદલામાં કર્નલે તેને ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકમાં સૂકો રોટલો ને મીઠાનું પાણી આપ્યું.

તેણે આખા યુરોપની મુસાફરી કરેલી છે. ઇટલીના વિષયમાં તેનું ભૌગોલિક જ્ઞાન જગતભરમાં અજોડ મનાય છે. લશ્કરી વિદ્યામાં પણ તે એટલી જ નિપુણતા ધરાવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેને યુરોપભરના પ્રખરમાં પ્રખર ભુદ્ધિમાન રાજકુમાર તરીકે ઓળખાવેલો.

૧૮૯૪માં ઝાર નિકોલસ ખીજના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે તે રશિયા ગયેલો. ત્યાં તે તેજસ્વી રશિયન રાજકુમારી એલેનાના પ્રેમમાં પડ્યો. સમય જતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. આજે તેમની યુરોપના રાજકુટુંબોમાં વધુમાં વધુ સુખી યુગલ તરીકે ગણના થાય છે. રાજાની ઊંચાઈ સવા પાંચ ફીટ છે; ને રાણીની ઊંચાઈ છ ફીટ છે. એ અંતરને ટાળવા રાજા ઊંચી ટોપી પહેરે છે; રાણી બેઠા ઘાટની ટોપી પહેરે છે. મોટરમાં રાજાની બેઠક પણ રાણી કરતાં ઊંચી ગોઠવાય છે.

તેના પૂર્વજોની જેમ તે પણ ઑસ્ટ્રિયા પ્રત્યે સૂઝ ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પ્રત્યે તેને કંઈક મમતા છે. ક્રિસ્ટીના અને માર્ગરેટ સરખી મશહૂર ફ્રેન્ચ રાજકુમારીઓનું લોહી તેની નસોમાં વહે છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે જ્યારે ઑસ્ટ્રિયા-જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે તે આનંદપૂર્વક ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસની સાથે જોડાયો. જતે યુદ્ધમાં ઊતરી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને વિજયી દોરવણી આપી. પણ યુદ્ધને અંતે ઇટલીને વિજયના ફળમાં પૂરતો હિસ્સો ન મળ્યો ત્યારે તે કંઈક નિરાશ બન્યો.

આ અરસામાં ઇટલીમાં નવો ફેસીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો અને તેણે સામ્યવાદીઓના વિરોધી તરીકે પ્રગતિ સાધવા માંડી. ધીમે ધીમે તે પક્ષમાં લાખખો ઇટાલિયનો જોડાયા અને મુસોલિનીની આગેવાની નીચે તેમણે ઇટલીને જગતનું એક અજોડ રાજ્ય બનાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા. તેમણે પોતાનું બ્યવસ્થિત સૈન્ય ઊભું કર્યું. ને ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં અનુકૂળ તક જોઈ મુસોલિનીએ રાજતંત્રમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાને ૫૦૦૦૦ માણસો સાથે રોમ પ્રતિ ફૂચ આદરી.

આ સમયે ઇટલીના મહામંત્રી તરીકે સીનોર ફાગ્ટા હતો અને સેનાપતિ તરીકે જનરલ બેડોગ્લીઓ હતો. મહામંત્રીએ ફેસીસ્ટ ચળવળને દાખી દેવાને સમસ્ત ઇટલીમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતો ઢંઢેરો તૈયાર કર્યો અને સેનાપતિએ રોમ પર ચડી આવતા ફેસીસ્ટોને કચરી નાંખવા રાજા પાસે અનુમતિ માગી. પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાને પણ પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાનું રુચતું નહોતું. તેણે મહામંત્રીના ઢંઢેરા પર પોતાની સહી મૂકવાની ચોકખી ના કહી; સેનાપતિને પણ ફેસીસ્ટ દળનો સામનો કરવાની અનુમતિ ન આપી. મહામંત્રીએ તરત જ રાજીનામું આપ્યું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે અગાઉ એક-બે પ્રસંગે

મુસોલિનીને જોયો હતો અને તેની શુદ્ધિ-શક્તિ માટે તે માન ધરાવતો હતો. તેણે તરતજ મુસોલિનીને બોલાવ્યો અને તેને ઇટલીનો મહામંત્રી બનાવ્યો ત્યારથી ઇટલીમાં મુસોલિનીનું અને ફેસીસ્ટ પક્ષનું જોર જમ્યું અને રાજ પડછાયા જેવો જ બની રહ્યો.

છતાં જગત ધારે છે એટલી હદે વીકટર ઇમેન્યુઅલ રમકડું નથી. ઇટલીના વિકાસ માટે તેણે મુસોલિનીને સરમુખત્યાર બનવા દીધો છે પણ ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદયમાં તેનું સ્થાન એવું અમર છે કે તે ધારે તો મુસોલિનીને ઉથલાવી શકે તેમ છે. મુસોલિની પણ આ સ્થિતિ બરાબર પિછાને છે. ૧૯૨૬માં ફેસીસ્ટ દળે જ્યારે વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ખૂન કરી મુસોલિનીને રાજ બનાવવાનું કાવત્રું ઘડ્યું ત્યારે કાવત્રાખેરાને સખતમાં સખત સજા કરી મુસોલિનીએ રાજની ક્ષમા માગેલી.

રાજ પણ મુસોલિનીની કિમત આંકી શકે છે. છેલ્લા બે દશકામાં મુસોલિનીએ ઇટલી માટે જે કંઈ છે તે તે વીસરી શકે તેમ નથી. તેણે મુસોલિનીને અનેક પ્રસંગે અણીના વખતે મદદ પણ કરી છે. યુવરાજ ઉંઘટો અને સેનાપતિ બેડોગ્લીઓ મુસોલિનીને ધિક્કારતા. પણ રાજ્યએ તે ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાને પોતાની બધી જ લાગવગ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરેલો. એબીસિનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગે ઇટલીને મળતો તેલનો પુરવઠો અટકાવવાની ધ્વિટનની યોજના જ્યારે સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે પોતાના પાટવીકુંવરના સાળા બેલ્જિયમપતિ લિયોપોલ્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખી તેણે ધ્વિટનના આર્થિક ઘેરાને નિષ્ફળ બનાવેલો.

ઇટાલિયન પ્રજા મુસોલિનીને સન્માને છે, પણ વીકટર ઇમેન્યુઅલને તે પૂજે છે. મુસોલિની સાથેના તેનો સંબંધ રાજદ્વારી છે; ઇમેન્યુઅલ સાથેનો સંબંધ ઐતિહાસિક અને હાર્દિક છે. હિંદી પ્રજાને માટે જેમ વિક્રમ તેમ ઇટાલિયન પ્રજાને માટે ઇમેન્યુઅલ એ નામ ભક્તિમંત્ર સરખું બન્યું છે. ઇમેન્યુઅલ શીલ્પટ પ્રજાનો આદર્શ વીર નીવડ્યો; વીકટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાએ પ્રજાને ખાતર ગાદી તથા; વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ ઇટલીને સંયુક્ત, સ્વતંત્ર ને સુખી બનાવ્યું. ને વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાએ મુસોલિની સમા રાષ્ટ્રવીરને માર્ગ આપ્યો, ગત મહાયુદ્ધમાં ઇટલીને વિજયમાર્ગે દોર્યું, જગતનાં મહારાજ્યોમાં તેને પ્રથમ દરજ્જો અપાવ્યો.

મુસોલિનીની ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સાથેની મિત્રતા પ્રત્યે ઇમેન્યુઅલને પૂરતો આદર નથી, પણ એક રાજદ્વારી સાંયોગિક પરિણામ તરીકે તે તેને ચલાવી લે છે. ફ્રાંસ સાથેના વિગ્રહ તેને કાઈ પણ રીતે પસંદ નહોતો. મહિનાઓ સુધી તેણે મુસોલિનીને શેકી રાખ્યો. પણ એક બાબુએ ફ્રાંસ કેટલાક ઇટાલિયન દાવાઓ સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગયું અને બીજી બાબુએ ફ્લેન્ડર્સ ને ડંકર્કના વિજયોએ જર્મન શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે પોતાના દેશના હિતને ખાતર તેણે ફ્રાંસ સામે શસ્ત્ર નહિ ઉપાડવાના ૧૯૩૮ના પોતાના નિર્ણયને ફેરવી તોળ્યો ને ઇટલીએ વિગ્રહમાં ઝંપલાવ્યું.

પરંતુ વિગ્રહમાં ઇટલીની સ્થિતિ જર્મની જેવી પ્રબળ નથી, તેમજ તે તેવી બનવાનો સંભવ પણ નથી. જર્મન પ્રજાનું બધુંજ ધાર્મિક, માનસિક ને શારીરિક બળ એક હીટલરમાંજ કેન્દ્રિત થયું છે, જ્યારે ઇટલી જુદા જુદા પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયું છે. વીકટર ઇમેન્યુઅલ મુસોલિનીને ટેકા આપતો હોવા છતાં રાજસત્તાવાદીઓ માને છે કે મુસોલિની રાજના તેજને ઢાંકી રહ્યો છે ને પરિણામે તેમને મુસોલિની પ્રત્યે પૂરતો આદર નથી. યુવરાજ ઉંઘટો અને જનરલ બેડોગ્લીઓને મુસોલિનીએ જાંબામાં જાંબા લશ્કરી દરજ્જા

ઉપકાર

ઈ.ન.

મુકુન્દનું સગપણ તે ઘણો નાનો હતો ત્યારથી થઈ ગયું હતું, કારણ કે મુકુન્દ મોટા ઘરનો લાડકો છોકરો હતો. માઆપો નાનાં છોકરાને પહેરવા માટે સારાં સારાં કપડાં કરાવી આપે, ખાવા માટે ઉમદા મીઠાઈ મગાવી આપે, એ જ ભાવથી લાડકા કુતરને માટે નાનીશી ઢીંગલી જેવી વહુ પણ શોધી આપે છે.

આખો દિવસ આઆગાડીમાં ફરતા અને એક કાખમાંથી બીજી કાખમાં જતા આળકને ભારે મીઠાઈઓ પચશે કે નહીં એ આખત વિચાર કરવાની જરૂર હોતાળ માઆપને નથી લાગતી. તંગ મોજાં અને બફાઈ મરાય તેટલાં ગરમ કપડાં લાદવાથી આળકનો વિકાસ ઈંધાશે કે નહીં તે આખત વિચારવા પણ માઆપો નથી જ રોકાતાં. તેવી જ રીતે માઆપે શોધી આપેલી ઢીંગલી દીકરાને ઉંમરલાયક થયે પસંદ પડશે કે નહિ એ આખત લવલેશ શંકા કરવાની ય જરૂર મુકુન્દનાં માઆપને નહોતી લાગી.

મુકુન્દ તો ભાગ્યશાળી મનાતો. શરીમાં તેની સાથેનાં આળકો ક્યારેક રમતરમતમાં તેને પૂછતાં, “હે મુકુન્દ! તારી વહુનું નામ શું?”

મુકુન્દ થોડી આનાકાની કરી કહેતો, “મણી”.

બધાં આળકો હસી પડતાં. મુકુન્દ પણ બધાંની સાથે હસવામાં લગતો.

બીજાઓની પાસે ન હોય તેવી ચીજ આપણી પાસે હોય તો આપણને એ વાતનો ગર્વ થાય છે. તેવાજ ગર્વ મુકુન્દને પોતાની વહુની વાત કરતાં થતો.

એક વખત મુકુન્દ છોકરાંઓ સાથે મણીની વાતો કરી રહ્યો હતો, એ તેના કોઈ વડીલ સાંભળી ગયા. તે પછી તેને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, “વહુનું નામ લેતાંય શરમાવું બેઠાં.” તેના દષ્ટાંતરે આપા બાનું નામ ન લેતા એ હકીકત રજૂ થઈ.

મુકુન્દ સમજી છોકરો હતો. એક વાર તેની ભૂલ તેને બરાબર સમજાવવામાં આવે તો પછી તે એવી ભૂલ ફરી ન કરતો. ત્યારથી મુકુન્દે મણી નામ લેવાનું બંધ કર્યું અને બ્યારે કોઈ છોકરા એ નામ લેતા ત્યારે એ શરમાઈ જતો.

બધ્યા છતાં તેઓ પોતાનો જીદોજ પક્ષ જાળવી રાખે છે. દરેક વિષયમાં ફેસીસ્ટોનું જ આધિપત્ય તેમને નથી રુચતું. ગ્રીસમાં ફેસીસ્ટ દળોની નાલેશી થતાં બેંગાલીઓને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો પણ તેણે ફેસીસ્ટ દળ સામે એવાં કડક પગલાં લીધાં કે ફેસીસ્ટ પક્ષમાં અશાંતિના ભયે મુસોલિનીને તેને પાછો બોલાવી લેવાની ફરજ પડી.

તે આ રીતે વીકટર ઇમેન્યુઅલને હૃદયદેવ તરીકે પૂજતું અને મુસોલિનીને રાજદારી આગેવાન તરીકે સન્માનનું ઇટલી યોગ્ય સેનાપતિઓ, સંપૂર્ણ લશ્કરી શિસ્ત, ઝનૂની આક્રમણ-શક્તિ, શાંત અવાવશક્તિ, જરૂરી સંપત્તિ અને પ્રજા સમસ્તના પૂરતા હાર્દિક ટેકાના અભાવે માર આપ આજે હીટલરની મદદ પર આધાર રાખી બેઠું છે.

“બેટા તારે ગામ જવાનું છે.” એક દિવસ મુકુંદના આપાએ તેને બોલાવીને કહ્યું.

“તમારી સાથે ને?” મુકુંદે પૂછ્યું.—“ના.” આપાએ કહ્યું.

“ત્યારે? મારાં આ સાથે?”—“ના, તેની સાથે પણ નહીં.” આપાએ કહ્યું.

મુકુંદ જોઈ રહ્યો. આ કે આપા બેમાંથી કોઈ સાથે ન હોય તો તેનાથી ગામ જવાય જ કેમ?

“ચીમનભાઈની જોડે તારે સાસરે જવાનું છે.”

“ત્યાં શું કામ?” મુકુંદે—દશ વર્ષના મુકુંદે શરમાતાં પૂછ્યું.

“મણીની મોટી બેનનાં લગ્ન છે. તારી સાસુએ તને આગ્રહ કરીને તેડાવ્યો છે.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો.

કોટ-પેન્ટ-હેટ પહેરી મુકુંદ સાસરે પહોંચ્યો ત્યારે સૌ તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં. તેના જેવડાંએ તેની સાથે દોરતી બાંધવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેનાથી નાનાંએ તેની પાસેથી માઈ પૈસો મેળવવાની આશા રાખી. તેનાથી મોટરાંએ તેનાં ખીસાં પૈસાથી ભરી દીધાં.

આ બધા વખત એક શામળીશી નાની છોકરી બધાંથી દૂર રહી મુકુંદને જોયા કરતી.

“મુકુંદ,” ચીમનભાઈએ મણી તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું, “ઓળખી એને? એ મણી.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો. મણી હસીને જતી રહી.

ચીમનભાઈ મણીના વધારે નજીકના અને મુકુંદના જરા દૂરના એમ બંનેના સગા હતા.

પછી તો બધાં લગ્નની ધમાલમાં પડ્યાં.

શરમાળ મુકુંદ જ્યાં જ્યાં મણીને દેખતો ત્યાંથી દૂર નાસતો. પણ મણી જબરી તોફાની હતી. તે મુકુંદની પાછળ પડી હતી. ક્યાંય પણ મુકુંદ પાંચ મીનીટ બેઠો હોય ત્યાં મણી આવી પહોંચતી અને મુકુંદને ઊભા થઈ જવું પડતું.

એક વખત એવી રીતે છટકવા જતાં મુકુંદનો પગ કશાકમાં અટવાયો અને તે પડી ગયો. તેનાં કપડાં ધૂળધૂળ ભરાઈ ગયાં. પોતે ઊભો થઈ પોતાનાં કપડાં પરથી ધૂળ ઝાપડે એ પહેલાં તો મણીએ રાડારાડ કરી મૂકી, “દોડો, દોડો, એ પડી ગયા!”

મણીથી મુકુંદનું નામ ન લેવાય, તેમ જ તેને બેઠો ન કરાય, પણ મુકુંદ પડી જાય તો જુઓ પાડી બધાંને મદદ કરવા તો બોલાવાય ને? વડીલો ભેગાં થઈ ગયાં. બધાં હસ્યાં અને મુકુંદ વધારે છોળીલો પડ્યો.

મુકુંદ અને મણીનો આ પ્રથમ પરિચય.

પછી તો વર્ષો વીત્યાં. સત્તરમે વર્ષે મુકુંદ મેટ્રિક પાસ થયો.

મણી પંદર વર્ષની થઈ હતી. મણીના પિતાએ લગ્ન બાબત ઉતાવળ કરવા માંડી. મુકુંદ હવે બાળક ન હતો. પોતાની મેળે તે વિચારી શકતો. લગ્ન અને પરિણિત જીવન બાબત પણ તેણે ચોક્કસ ખ્યાલો બાંધી લીધા હતા.

“હજી બે વર્ષ સુધી મારે લગ્ન નથી કરવાં.” મુકુંદે કહેવડાવી દીધું.

બંને વેવાઈઓએ મુકુંદને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તે ફાવ્યા નહીં.

દીકરીના આપને ઉતાવળ થતી હતી, પણ મુકુંદ બાળલગ્નના ફંદામાં ફસાઈ પોતાનું જીવન વેડી દેવા તૈયાર ન હતો.

દીકરીના આપને ઉતાવળા થવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મણી મોટી થયે

વધારે શામળી થઇ હતી. મુકુન્દનો વાન ખીલ્યો હતો. કાલેજના ભણતરથી તેનું રૂપરંગનું આકર્ષણ વધ્યું હતું. ધણી રૂપાળી છોકરીઓ સાથે મુકુન્દ ભળતો.

આવા બધા સંજોગોમાં મુકુન્દ કોઇની સાથે પ્રેમ કરી જેસી મણીને પરણવાની ના જ પાડી દે તો દીકરીનો ભવ બગડી જાયને ! આ ખ્યાલથી મણીના પિતા અકળાતા અને અવારનવાર લગ્ન પતાવી દેવા માટે દાવ અજમાવ્યા કરતા. લગ્ન પતાવવા માટે હિન્દુ સમાજમાં અનેક દાવપેચ ખેલવા પડે છે.

“હવે તો તમે મુકુન્દને સમજાવો તો સાડું.” મણીના પિતાએ એક વખત ચીમનભાઈને કહ્યું.

“શી બાબત ?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.—“લગ્ન બાબત.”

“એ ના પાડે છે !”

“ના, સાફ ના તો નથી કીધી, પણ આધું ડેલ્યા કરે છે. ગાંધી વગંતપંચમીએ લગ્ન નક્કી કરવા વિચાર હતો તો કહે કે, હું વીશ વર્ષનો થઉં તે પહેલાં મારે નથી પરણવું.”

“તેમાં શું ખોટું છે ?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“આજકાલના છોકરાઓનો ભરોસો નહિ ને ! ક્યાંક છટકી જ જેસે તો ? તો પછી આપણી સ્થિતિ કેવી કંફાડી ?”

“એ બાબત હું મારાથી બનતું કરીશ.” કહી ચીમનભાઈ ગયા.

મુકુન્દની દ્વિધાવૃત્તિ પણ મૂંઝવનારી હતી. એક તરફથી તેના મનમાંથી બચપણમાં જોયેલ મણી માટેનું આકર્ષણ શરૂ થયું ન હતું. પોતાનાં માઆપને નાખુશ કરવાનું પણ તેને ગમતું નહતું. બીજી તરફથી તેને જુદી જુદી દિશાએથી મણીની કાળી ચામડીની વાત અવારનવાર કહેવામાં આવતી. મુકુન્દ કંઈ નિર્ણય કરી જ શક્યો ન હતો. તેને જોઈતી હતી શકુન્તલા, અને એ પામવા માટે મણીને તરછોડવી પડે તે એને ગમતું ન હતું.

હમણાં હમણાં તે તેના એક સંબંધીને ત્યાં જતો. તેમને રૂપાળી દીકરી હતી. મુકુન્દને તે વેવિશાળનાં જૂનાં બાળાં તોડી નાખવાનું સમજાવતા.

મુકુન્દ વીશ વર્ષનો થયો. વળી લગ્નની વાત નીકળી. મુકુન્દે બી. એ. થઈ ગયા પછી પરણવાનું કહ્યું.

હવે તેાં તેના સસરાને જખ્ખર ભય લાગ્યો. તેમણે ચીમનભાઈને સાધ્યા અને ચીમનભાઈ ઊપડ્યા મુકુન્દ પાસે.

“તમે” ચીમનભાઈએ શિષ્ટાચારની વાતો પતાવી મૂળ મુદ્દા પર આવતાં કહ્યું, “જૂનો સંબંધ મૂકી દેવાનો વિચાર તો નહીં જ કરતા હો.”

“મેં એવું કંઈ નક્કી નથી કર્યું,” મુકુન્દે કહ્યું, “પણ એ સંબંધના બાળામાં હું ગોડવાઈ જવાય નથી માગતો.”

“એ સંબંધ તમારા વિકાસમાં અડચણરૂપ અને એમ તમને લાગે છે?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“એ તો કેમ કહી શકું ? પણ જેને પૂરી જોઈ નથી, બાળી નથી તેની દ્વારા પ્રેરણા તો કેમ જ પામીશ ?” મુકુન્દે કહ્યું.

“તમારી દષ્ટિ મૂકી સામાની દષ્ટિને જોવાની તમને કંઈ જરૂર લાગે છે ખરી ?”

“હું કોઈનેય અન્યાય કરવા નથી માગતો.”

૪૫૬... સુવાસ : માર્ચ ૧૯૪૧

“પણ તમે જો આ સંબંધ છોડી દો તો મણીને અન્યાય થાય જ. મણી જરા શામળી છે, ખરી વાત. પણ એટલા જ કારણસર કાઈ સ્ત્રી પુરુષને છોડી દઈ શકશે ખરી ? તમને યાદ તો છે ને આપણે મણીને ઘેર ગયેલા તે પ્રસંગ ? ત્યારથી જ એ છોકરી તમને પતિ માનતાં શીખી છે. આજે હવે આટલાં વર્ષે એ સંબંધ તૂટે તો તેના મનને કેટલો ભયંકર આઘાત લાગે ?”

“ખરું !” મુકુંદે કહ્યું.

“તો પછી” થોડી આડી વાતો કરી પાછા મૂળ મુદ્દા પર આવતાં ચીમનભાઈએ કહ્યું, “લગ્ન ક્યારે નક્કી કરીશું ?”

“ખરું કહું, ચીમનભાઈ ! લગ્ન બાબત હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. તમારા નિર્ણયો મારે શું કામના ?” કહી મુકુંદે વાત કરવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

ચતુર ચીમનભાઈ મુકુંદને સમજી ગયા.

સાંજે મુકુંદ પેલા સંબંધીને ત્યાં ગયો. ચીમનભાઈ સાથે થયેલ વાત બાબત તેમને કહ્યું.

“પછી તમે શું કહ્યું ?” સંબંધીએ પૂછ્યું.

“મેં એ જગ્યામાં ગોઠવાઈ જવાની અનિચ્છા દર્શાવી.”

“ઘણું સરસ કર્યું !”

“તેમના નિર્ણયો મારે શું કામના ?” મુકુંદે ઉત્સાહમાં આવી જઈ કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તમારે માટે સારી કન્યાઓનો ક્યાં તૂટો છે ? તમારો વિચાર હોય તો આપણી જ...” કહી એ અટક્યા..

મુકુંદ વિચારમાં પડી ગયો. એ સંબંધીની દીકરી રૂપાળી હતી તે ખરું, પણ તેની આછકકાઈ મુકુંદને ન ગમતી. અને મુકુંદ તો તેને ખેન ગણતો. તેની સાથે પરણવાનો તો તેને વિચાર જ નહોતો આવ્યો. અને એ વિચાર નહોતો આવ્યો એટલે જ તો તે એ સંબંધી સાથે લગ્ન વિષયક વાતો કરી શકતો ને !

જેમ તેમ ગોટા વાળી તે જીઠ્યો. સંબંધી પક્કા હતા. એક ઝપાટે બધું કરી લેવા કરતાં ધીમે ધીમે કામ પાર પાડવામાં એ માનતા.

ચીમનભાઈ ઘણા ચંચળ માણસ હતા, મન પર લીધેલું કામ કર્યું રહે તેવા એ હતા.

“એમાં તમારી જીનવાણી વાતો નહીં ચાલે.” મુકુંદને મળી આવ્યા પછી ચીમનભાઈ મણીના પિતાને સમજાવી રહ્યા હતા કે તેમણે મણીને અને મુકુંદને ચીમનભાઈને ત્યાં મળવાની તક આપવી, અને એ પ્રસંગે મણી ચીમનભાઈના કહ્યા મુજબ વર્તે તો પછી વેવિશાળના સંબંધને કંઈ આંચ નહીં આવે. મણીના પિતાના જીનવાણી માનસને એવી છૂટ ગમતી ન હતી.

“પણ મણીને જોયા પછીય તે ના કહી દે તો ? તો તો કેવું ખરાબ દેખાય ?”

“તમારા કરતાં હું મુકુંદને વધારે સમજ્યો છું. મણીને જોયા પછી, સાંભળ્યા પછી તે લગ્ન બાબત આનાકાની નહીં જ કરે.”

“એના કરતાં ખેય કાગળ લખે તો શું ખોટું છે ?”

“તમારે મારી પાસેથી કામ લેવું હશે તો મારી રીતે મને કામ કરવા દેવું પડશે,” ચીમનભાઈએ કહ્યું.

જ્યેષ્ઠ મણી અને મુકુંદ બંનેને ચીમનભાઈને ત્યાં જમવાનું નોતરૂં મળ્યું.
ભાઈ જમણ જમ્યા પછી મુકુંદ આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો. પડ્યો તાજુ છાપું વાંચી રહ્યો હતો ત્યાં ધીમે પગલે મણી આવી. મુકુંદ છાપું દૂર કરી તેને જોઈ રહ્યો.

મણી કાળી તો હતી જ, પણ તેના મોઢા પરનું તેજ મુકુંદને ગમ્યું.

“ઓળખો તો છો ને ?” મણીએ પૂછ્યું.

મુકુંદે માથું હલાવી હા કહી. પાંછી શાંતિ વ્યાપી રહી.

“કેમ છો ?” ધણીવારે મણી બોલી.

“સારું.” મુકુંદ કંઈ ખીજળ વિચારમાં હોય તેમ બોલ્યો.

“તમારી સાથે શું હું નહીં જ રહી શકું ?” મણીએ શરમાતાં પૂછ્યું.

“કેમ એમ પૂછે છે ?”—“લોકો એવી વાતો કરે છે.”

“તું માને છે ?” મુકુંદે મણી સામે જોઈ રહેતાં પૂછ્યું.

“માનતી તો નથી. આવડીક હતી ત્યારથી તમને પૂજતાં શીખી છું. પણ એવી વાતો સાંભળી ગભરાઈ તો બહુ જ જઉં છું.” મણી એટલું બોલતાં તો હાંસી રહી. તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. તે બોલતી હતી ચીમનભાઈનું શીખવ્યું; પણ આ અભિનય નહોતો, અહીં તો હૃદય ડલવાતું હતું. થોડી વારે મણીએ ચક્કર આવતાં હોય તેમ માથે હાથ દીધા. મુકુંદે તેને ઝાલી લેતાં કહ્યું, “મણી, તું મારી છે, ને મારી જ રહેશે.”

આ એવી વિરલ પળ હતી કે જ્યારે લાંબા વિચારો કરવા ન બેસાય. એક જામિને ઉછાળો જ આવે વખતે તો બધું નક્કી કરી દે છે. ચીમનભાઈના ધાર્યા મુજબ એવો ઉછાળો આવ્યો, અને તેમનું કામ પાર પડી ગયું.

મુકુંદ મણીનાં લક્ષ્ય થયાં. મુકુંદના પેલા સંબંધીએ તે દિવસે પોતાના મનમાં કહ્યું, “આ ભણેલાઓમાં ય કાંતિનો જુરસો નથી. એય તદ્દન જુનવાણી જેવા જ ! હવે એ ગામડિયણ સાથે ભવ આપો કૂચે મળ્યા કરશે.”

પરણ્યા પછી થોડો વખત તો મુકુંદનું સહજવન સરળતાપૂર્વક ચાલ્યું. મણીમાં જે રૂપની ખોટ હતી તે મણીને વિદ્વાન બનાવીને મીટાવી દેવાના મનોરથો મુકુંદે ઘડી રાખ્યા હતા. મણીને પંડિતા બનાવવાના તેના કાંડ હતા. પોતે ભલેને પંડિત નહોતો !

પરણ્યા પહેલાં ઘડી રાખેલા મનોરથો પરણ્યા પછી બહુ ઓછા લોકો પાર પાડી શક્યા છે. મુકુંદનું પણ એવું જ થયું.

પહેલાં તો વરઘોડિયાંને જમાડવાનું ચાલ્યું. એ જ્યાં પત્યું ત્યાં આણાં-પરિયાણાંની શરૂઆત થઈ. અને એ બધાંથી પરવારી મણી સાસરે આવી ત્યાં તેને જે ખાંધ તેની બિલટી થઈ જવા લાગી.

થોડા વખતમાં તો મણીના સીમંતનો પ્રસંગ આવ્યો. સુત્રાવડ આવી. મુકુંદ દીકરાનો ખાપ થયો. મુકુંદ તો છળી જ બિડ્યો. મણીને ભણાવીને બાહોશ કરવાની આમાં શક્યતાજ ક્યાં રહી !

મણી પોતાના બાળકમાં પડી અને મુકુંદે પોતાનું મન ખીજે વાળ્યું.

મણીને પરણી મુકુંદે તેના પર ઉપકાર કર્યો, તો એ સ્ત્રીએ તેને બાળકનો પિતા બનાવી દીધો. શી કમબખ્તીની વાત ! આવી સ્ત્રી સાથે કેમ જ રહી શકાય ? તેનામાં રૂપ તો નહોતું જ, પણ હવે સંસ્કાર પણ કેમ રેખી શકાશે ? આવા આવા વિચાર કરતો મુકુંદ મણીમાં ન હતું તે રૂપ જોવા અનેક સ્થળે ઝાવાં નાખ્યા કરતો. દુરાચારી તો તે થાય જ નહીં. એવા થતાં તો તેને તેના સંસ્કાર જ રોકે તેમ હતા. પણ સીનેમા ? એમાં તો કલા

હોય, બાવના હોય, રૂપ હોય, એટલે તે જોવામાં મુકુંદને કંઈ અડચણ ન હોઈ શકે. ધીમે ધીમે તેનાં આ શોખે ધૂનનું સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું. કોઈ પણ ચિત્ર મુકુંદ ન જુએ એ બંને જ નહીં.

બીજો શોખ કેળવ્યો તેણે ચિત્રોનું આલ્પમ બનાવવાનો. જ્યાંત્યાંથી રમ્ય ચિત્રો એકઠાં કરી તે આ આલ્પમમાં ચોંટાડતો. આલ્પમમાં નવાણું ટકા ચિત્રો તો સ્ત્રીઓનાં જ હતાં.

મુકુંદનો આવો સૌંદર્યશોખ દહાડે દિવસે વધતો ગયો. જે મિત્રની ઐરી રૂપાળી હોય તેની સાથે મુકુંદને બહુ બનતું. મણીને તો સીનેમા જોવા સાથે ન લઈ જઈ શકાય, પણ મિત્ર દંપતીને તો તે અવશ્ય સાથે લઈ જતો. ચાલતે ચિત્રે ચર્ચા કરવાની લહેજત એર જામતી.

ગાડીમાં મુસાફરી કરવાનું થતું ત્યારેય મુકુંદ દર સ્ટેશને નીચે ઊતરી, કોઈ ઓળખીતું છે કે નહીં એ જોવાને બાંને બૈરાંઓને જોઈ વળતો.

સીનેમા જોતાં મુકુંદની આંખને તુકશાન થતું હતું. દિવસભર લખવા વાંચવાનું કામ કર્યા પછી રાત્રેય આંખને આરામ ન મળવાથી આંખો બગડતી હતી. ડોક્ટરે ઝાઝાં ચલ-ચિત્રો જોવા સામે સાવચેતીના સૂર સુણાવ્યા છતાંય મુકુંદ પોતાનો વિસામો ત્યજ દેવા તૈયાર ન હતો.

એક વખત મણીએ ય કહ્યું, “ હમણાં સીનેમા જોવાનું બંધ કરો તો ? ”

“ કેમ ? ” મુકુંદે પૂછ્યું. — “ તમને આરામની જરૂર છે. ” મણીએ કહ્યું.

“ કલાત્મક ચિત્રો જોતાં મારા ચિત્તને આરામ મળે છે. ”

“ પણ આંખને આરામ દેવા થોડા દિવસ ઘેર જ રહો તો ? ”

“ અને તારા મોઢા સામે જોયા કરે ? ”

મુકુંદના એ બચકર કટાક્ષે મણીને ચૂપ કરી દીધી. આ પ્રસંગ પછી દંપતીનાં દિલ વધારે અળગાં થયાં.

સાસુ-સસરા પાસે મણીનું ખૂબ જ માન હતું. એ મણીને ચાહતાં. પણ દીકરો પુત્ર-વધૂ સાથે જે અળગાપણું દાખવતો તેથી તેમને બહુ દુઃખ થતું.

એક વખત મુકુંદ કોઈ ગામથી પાછો ફરી રહ્યો હતો. તેની ટેવ મુજબ સ્ટેશન આવતાં તે ગાડી જોવા ઊતર્યો, પણ તેનો ડબ્બો પ્લેટફોર્મની બહાર ઊભેલ હોઈ મુકુંદનો પગ લથડી ગયો અને તે નીચે પડતાં તેનો પગ ભાંગ્યો.

મુકુંદને ડાળીમાં ઘેર લાવ્યા. હાડવૈદે હાડકું ભાગ્યાનું કહી ચાર મહિના સુધી પાટા બંધાવવાની જરૂર જણાવી.

પાટા બંધાવી પથારીમાં પડી રહ્યા સિવાય મુકુંદ માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો. શરૂઆતમાં થોડા દિવસ તો બધાં મુકુંદનો પાસે ને પાસે જ ઘૂમતાં, અને તેને કોઈ બાતની અગત્ય ન થાય તેની ખૂબ જ કાળજી રાખતાં. પણ મુકુંદનો પાટો તો ઝાઝા દિવસ ચાલ્યો, જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ ઘરનાં લોકોને મુકુંદનો પાટો સ્વાભાવિક લાગવા માંડ્યો. સૌ પોતપોતાનાં કામમાં લાગી ગયાં. મુકુંદ પાસે બારે પોર ને બીસે ઘડી ઊભા રહેવાની જરૂર હવે તેમને ન જણાઈ.

મુકુંદ પાસેથી ખસી નહીં એક માત્ર મણી. ઘરનું કામ તે કરતી હોવા છતાં સદાય તે મુકુંદની બાજુમાં જ રહેતી. મુકુંદનો હોઠ ફફડે તે પહેલાં તો મણીનું શરીર વળતું. રાત્રે મણી સૂતી હશે કે નહીં તે ય કહી શકાતું નહીં. મુકુંદનો જરા હાથ હાલે ત્યાં તો તે ખાટલા પાસે ઊભી જ હોય. મુકુંદ આંખો ખોલે કે તરત જ મણી એની સેવામાં લાગી ગઈ હોય.

દિવસ રાતના આવા શ્રમથી મણીનું શરીર સુકાઈ ગયું હતું. પણ પોતાની વ્યાધિમાં પડેલ મુકુંદને મણી સામે જોવાની કુરસદ ક્યાં હતી! મણીને એમ આશા હતી કે તેની શુશ્રૂષાથી રીઝાઈ મુકુંદ તેના દિલને ઓળખવા મથશે અને તેમની વચ્ચે જે અંતર રહ્યા કરે છે તે દૂર થઈ જશે. પણ મુકુંદ તો માનતો કે, મેં આ સ્ત્રીને પરણીને જે મહદ ઉપકાર કર્યો છે તેનો થોડાધણો-માત્ર થોડો ધણો જ-ખદલો તે આ રીતની સેવા કરીને વાળે છે.

એક દિવસ મુકુંદનો કોઈ મિત્ર તેની પત્ની સાથે મુકુંદની તપ્પિયત જોવા આવ્યો. “કેમ છે ભાઈ?” મિત્રપત્નીએ પૂછ્યું.—“જુઓને, પડ્યો છું.” મુકુંદે હસતાં કહ્યું.

એ સ્ત્રી સાથે હસતાં મુકુંદના મોઢા પર જે ભાવ તરવરી ઊઠ્યો તેવો ભાવ મણીએ કદી જોયો કે અનુભવ્યો જ નહોતો. ‘જુઓને’ કહેતાં જે હાસ્ય પલકારથી મુકુંદનું મુખ ભરાઈ ગયું, તેની ઝાંખી ય મણીને કદી થઈ ન હતી. પોતાની સાથે કદી ય આવો ભાવ ન અનુભવી શકતા પતિને અત્યારે આટલી મીઠાશથી હસતો જોઈ મણીને દુઃખ થયું. “આવી ઊર્મિ શું હું તેમના અંતરમાં ક્યારે ય નહીં જગાડી શકું?” મણી વિચારી રહી.

મિત્ર-દંપતી ગયાં અને મુકુંદના મુખ પર પાછું પેલું ચિરપરિચિત કંટાળાનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું.

મણી એ ફેરફાર જોઈ શકી. ખીજી બધી રીતે ઘરમાં સુખી મણી પતિમાં જ પ્રેમ ન જગાવી શકે એ વાતનું તેને ભયંકર દુઃખ થતું હતું. દાંપત્ય તેને બોગસપ લાગતું હતું.

ખીજે દિવસે ચીમનભાઈ મુકુંદની તપ્પિયત જોવા આવ્યા. થોડીવાર મુકુંદ પાસે બેઠા પછી તેમણે મુકુંદના પિતા પાસે જઈ કહ્યું, “મારી દીકરી મુકુંદના દીકરા વેરે દેવાનો મારો વિચાર છે.”

“તેમાં મને શું અડચણ હોય! મણીને પૂછી જુઓ.” સાસુ-સસરા દરેક વાતમાં મણીની સલાહ લેતાં.

“ઓહો, મણીની તો હા જ હોય ને!” ચીમનભાઈએ કહ્યું.—“તો મારી ય હા છે.”

“મણી.” ચીમનભાઈએ જતાં જતાં મણીને મુકુંદ પાસેથી બોલાવી કહ્યું, “એક ખુશખબર આપવાના છે.”

“શું?”—“મારી દીકરી તારા દીકરા વેરે...”

“આપુજીને પૂછ્યું?” મણી વચ્ચે જ બોલી ઊઠી.—“હા.”

“શું કહ્યું એમણે?”—“તારી હા હોય તો એમની હા છે.”

“મારી ચોક્ખી ના છે.” પોતાને યેન કેન પ્રકારેણ મુકુંદની કોટે વળગાડી દેનાર આ અંબેધી પ્રત્યે અત્યારે મણીને ઘૂણા થઈ આવી. આવાં પરાણે થતાં લક્ષ્મીના બોજ તેને અસહ્ય લાગ્યા.

ચીમનભાઈ ડઘાઈ ગયા. કંઈવારે તે બોલ્યા, “મારો તારા પરનો ઉપકાર વીસરી તો નથી ગઈ ને?”

“એ ખરાખર યાદ છે. અને તેથી જ ના કહું છું. કૃપા કરી હવે એવા ઉપકાર કરવાનું છોડી દો તો સાઈ. એમણે મને પરણીને ઉપકાર કર્યો, તમે મને પરણાવીને ઉપકાર કર્યો. આ ઉપકારના બોજ તમે કચડાઈ ન જઈ તો સાઈ!” મણીના શબ્દોમાં કડવાશ હતી. પ્રયત્ન કરવા છતાં ય ઇચ્છ્યું ન પામ્યાના અસંતોષનો એમાં ટંકાર હતો.

ચીમનભાઈ ચીડાતા જતા રહ્યા.

મણી મુકુંદ માટે સૂકાતી રહી. મુકુંદ પોતે ઉપકાર કરી પરણેલ ઓરતની ચાકરી પામતો આદ્યમનાં ચિત્રો જોતો રહ્યો.

જ્યોતિષ અને ઋતુ-પરિવર્તન

પંકજ

જગતમાં પરિવર્તનશીલ કઈ વસ્તુ નથી ? પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન અને સંધ્યા તથા રાત્રિ નિત્ય એ પરિવર્તનનો ખ્યાલ પ્રત્યેક મનુષ્યને આપે છે. એક વર્ષના ૩૬૦ દિવસમાં આપણે ગરમી, ઠંડી, વર્ષા, મધુર ઉષ્ણતા, મધુરી ઠંડી ભોગવી જઈએ છીએ અને એ ક્રમ કાળાનુસાર અનાદિ કાળથી ચાલતો આવે છે અને એનો અન્ત પણ અર્નતની ગોદમાં સંતાયેલો છે.

પ્રાચીન તેમજ આધુનિક જ્યોતિર્વિદો ઋતુ-પરિવર્તનનો મુખ્ય અધિષ્ઠાતા દિવાકર (સૂર્ય)ને માને છે. એ જ પૃથ્વીને ઉષ્મા આપી તપાવે છે અને વર્ષાનો કારક અને છે તેમજ ત્યાર પછી આડકતરી રીતે શરદ ઋતુનો પણ કારક અને છે. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે એક વર્ષમાં શીત પુષ્કળ હોય છે, કોઈ ઠંડાણે હીમ પડે છે અને લોકોને પુષ્કળ ત્રાસ પડે છે અને બીજે વર્ષે ગ્રીષ્મની ભીષણ ગરમી જનસમુદાયને ત્રાહી ત્રાહી પોકારવા ફરજ પાડે છે. એક સમયે અતિવૃષ્ટિને લીધે ભયંકર રેલો આવે છે ત્યારે બીજે વર્ષે અનાવૃષ્ટિને અંગે દુઃખ અને તળાવો પણ સૂકાઈ જાય છે. આ પરિવર્તનનું યોગ્ય કારણ જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વાયુશાસ્ત્ર (Meteorological observations) ની દૃષ્ટિએ ચૂંથવા માગે છે ત્યારે એક જ પ્રશ્ન થઈ પડે છે કે સમુદ્રમાં તોફાન આવવાની આગાહી ફક્ત ૨૪ કલાક પહેલાં કરનારની સેવા જગતને વધારે અણમોલ છે કે એ તોફાનની આગાહી એ મહિના આગળથી કરનારની સેવા વધારે કિંમતી છે. બન્ને જોટા પણ પડે છે પરંતુ તેમાં જ્યારે ખરા પડે છે ત્યારે માનવસમુદાયને એક જ્યોતિષી વધારે સુખદ થઈ પડે છે. પાછલા તોફાનની આગાહી જ્યોતિષીઓએ બરાબર કરી હતી અને એનું શ્રેય તેમને ઘટે છે.

ભારતના પ્રખર જ્યોતિષીઓએ એ બાબતનો વિચાર કરી રાશિમંડળને બાર ભાગમાં વિભક્ત કરતી વખતે પ્રત્યેક રાશિને માટે જે ગુણ અને ધર્મ નિશ્ચિત કીધાં હતાં તે અનેક અનુસંધાન પછી કીધાં હતાં. રાશિમંડળનું આરંભસ્થાન પણ એક સ્થિર નક્ષત્રથી માંડ્યું છે અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંપાત (Vernal Equinox) ને રાશિમંડળનું આરંભસ્થાન માને છે ત્યારે તે બિંદુ આપણી મેષ રાશિના આરંભસ્થાનથી ૨૩° પાછળ થઈ ગયું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે સંપાત પ્રમાણે ઋતુ-પરિવર્તન થાય છે. અલબત્ત એ વાત કંઈક અંશે ખરી. પરંતુ એની સામે પ્રકૃતિની બીજી બાજુ પણ જોવાની રહે છે. ભૂમિકંપ અને ઉલ્કાપાત તથા બીજાં નૈસર્ગિક અને અનૈસર્ગિક કારણોને લીધે પણ ઋતુ-પરિવર્તનનો સંભવ છે. એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો ભારતમાં જ છે, જ્યાં જંગલોનું ભક્ષણ થવાથી વર્ષાઋતુનું શ્રાદ્ધ થઈ રહ્યું છે.

ભારતીય વિદ્વાનોએ નક્ષત્રમંડળને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે અને પ્રત્યેક નક્ષત્રને પણ

ગુણ, ધર્મ અને સ્વામી આપ્યા છે. એ નક્ષત્રોમાંથી પસાર થતા પ્રત્યેક ગ્રહો તે વર્ષે ઋતુ-પરિવર્તન કેવું કરશે એની પણ આગાહી થઈ શકે છે.

નક્ષત્ર	ગુણધર્મ	સ્વામી	રાશિ	નક્ષત્ર	મૂળધર્મ	સ્વામી	રાશિ
અશ્વિની	શુભ લઘુ	કેતુ	મેષ	સ્વાતિ	અશુભ ચર	રાહુ	તુલા
ભરણી	અશુભ કૂર	શુક્ર		વિશાળા	અશુભ મિત્ર	ગુરુ	
કૃતિકા	અશુભ મિત્ર	રવિ					
રોહિણી	શુભ સ્થિર	ચંદ્ર	વૃષભ	અનુરાધા	મધ્ય મિત્ર	શની	વૃશ્ચિક
મૃગશીર્ષ	મધ્ય મિત્ર	મંગળ		જ્યેષ્ઠા	અશુભ તીક્ષ્ણ	બુધ	
આર્દ્રા	શુભ તીક્ષ્ણ	રાહુ	મિથુન	મૂળા	મધ્યમ તીક્ષ્ણ	કેતુ	ધન
પુનર્વસુ	મધ્યમ ચર	ગુરુ		પૂર્વાષાઢા	શુભ કૂર	શુક્ર	
પુષ્ય	શુભ લઘુ	શનિ	કર્ક	ઉત્તરાષાઢા	અશુભ સ્થિર	રવિ	મકર
આશ્લેષા	અશુભ તીક્ષ્ણ	બુધ		શ્રવણ	અશુભ ચર	ચંદ્ર	
				ધનિષ્ઠા	શુભ ચર	મંગળ	
મઘા	અશુભ કૂર	કેતુ	સિંહ	શતતારકા	મધ્યમ ચર	રાહુ	કુંભ
પૂર્વાશ્લેષુની	અશુભ કૂર	શુક્ર		પૂર્વાભાદ્રપદા	મધ્ય કૂર	ગુરુ	
ઉત્તરાશ્લેષુની	મધ્યમ સ્થિર	રવિ					
હસ્ત	શુભ લઘુ	ચંદ્ર	કન્યા	ઉત્તરા ભાદ્રપદા	અશુભ સ્થિર	શની	મીન
ચિત્રા	શુભ મિત્ર	મંગળ		રેવતી	શુભ તીક્ષ્ણ	બુધ	

આ નક્ષત્ર-મંગળ પર બાર રાશિઓનો અધિકાર સોંપ્યો છે. દરેક નક્ષત્રનાં ચાર ચરણ પાડીએ તો ૨૭ નક્ષત્રે ૧૦૮ ચરણો થાય; તેને બારે રાશિઓમાં સમભાવે વહેંચતાં દરેક રાશિનાં નવ ચરણ આવશે. તેમાં અશ્વિનીનાં ચાર ચરણો, ભરણીનાં ચાર ચરણો અને કૃતિકાનું પહેલું એક ચરણ મળી મેષ રાશિ. ૨ કૃતિકાનાં પાછલાં ત્રણ ચરણો, રોહિણીનાં ચાર ચરણો અને મૃગશીર્ષનાં પહેલાં બે ચરણો મળી વૃષભ રાશિ. ૩ મૃગશીર્ષનાં પાછલાં બે ચરણો, આર્દ્રાનાં ચાર ચરણો અને પુનર્વસુનાં ત્રણ ચરણો મળી મિથુન રાશિ. ૪ પુનર્વસુનું છેલ્લું એક ચરણ, પુષ્યનાં ચાર ચરણો અને આશ્લેષાનાં ચાર ચરણો મળી કર્ક રાશિ. ૫ મઘાનાં ચાર ચરણો, પૂર્વાશ્લેષુનીનાં ચાર ચરણો અને ઉત્તરાશ્લેષુનીનું પહેલું એક ચરણ મળી સિંહ રાશિ. ૬ ઉત્તરાશ્લેષુનીનાં ત્રણ ચરણો, હસ્તનાં ચાર ચરણો અને ચિત્રાનાં પહેલાં બે ચરણો મળી કન્યા રાશિ. ૭ ચિત્રાનાં પાછલાં બે ચરણો, સ્વાતીનાં ચાર ચરણો અને વિશાખાનાં પહેલાં ત્રણ ચરણો મળી તુલા રાશિ. ૮ વિશાખાનું છેલ્લું એક ચરણ, અનુરાધાનાં ચાર ચરણો અને જ્યેષ્ઠાનાં ચાર ચરણો મળી વૃશ્ચિક રાશિ. ૯ મૂળનાં ચાર ચરણો, પૂર્વાષાઢાનાં ચાર ચરણો અને ઉત્તરાષાઢાનું પહેલું એક ચરણ મળી ધન રાશિ. ૧૦ ઉત્તરાષાઢાનાં ત્રણ ચરણો, શ્રવણનાં ચાર ચરણો અને ધનિષ્ઠાનાં પહેલાં બે ચરણો મળી મકર રાશિ. ૧૧ ધનિષ્ઠાનું ઉત્તરાર્ધ, શતભિષાનાં ચાર ચરણો અને પૂર્વાભાદ્રપદાનાં ત્રણ ચરણો મળી કુંભ રાશિ. ૧૨ પૂર્વાભાદ્રપદાનું છેલ્લું એક ચરણ, ઉત્તરાભાદ્રપદા આખું અને રેવતી આખું મળી મીન રાશિ.

આ રાશિમંડળને તેના સ્વામી અને સ્વભાવ આપેલાં છે:

૪૬૨ .. સુવાસ : માર્ચ ૧૯૪૧

રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ	રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ
મેષ	મંગળ	અગ્નિતત્ત્વ	તુલા	શુક્ર	વાયુતત્ત્વ
વૃષભ	શુક્ર	બાહીતત્ત્વ	વૃશ્ચિક	મંગળ	જળતત્ત્વ
મિથુન	બુધ	વાયુતત્ત્વ	ધન	ગુરુ	અગ્નિતત્ત્વ
કર્ક	ચંદ્ર	જળતત્ત્વ	મકર	શનિ	બાહીતત્ત્વ
સિંહ	સૂર્ય	અગ્નિતત્ત્વ	કુંભ	,,	વાયુતત્ત્વ
કન્યા	બુધ	બાહીતત્ત્વ	મીન	ગુરુ	જળતત્ત્વ

અહોમાં મંગળ અને સૂર્ય ઉગ્ર છે અને શુક્ર, ચંદ્ર મૃદુ છે. ગુરુ શુભ પણ ઉષ્ણતાનો શોખીન છે જ્યારે શનિ મંદ અને શીતનો પ્રિય છે.

સૂર્યનું સંક્રમણ ભારતીય રીતે જ્યારે મેષ રાશિમાં થાય છે ત્યારે એપ્રિલનો મહિનો આપણે ત્યાં હોય છે અને ગરમીની શરૂઆત થયેલી દેખાય છે. અગ્નિતત્ત્વની એ રાશિની માફક સિંહ અને ધન રાશિ પણ અગ્નિતત્ત્વની છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જ્યારે સૂર્ય એ ત્રણે રાશિમાંથી સંક્રમણ કરી રહ્યો હોય ત્યારે ગરમી પડની જોઈએ, પરંતુ ધ્યાન દઈને નક્ષત્ર-મંડળ તપાસતાં માલમ પડશે કે મેષ રાશિનાં નક્ષત્રો અશ્વિની, ભરણી અને કૃતિકામાંથી ભરણી અને કૃતિકા કૂર તેમજ અશુભ છે માટે સૂર્યની કૂરતા એ રાશિમાં વધારે સ્પષ્ટરૂપે જાગવાની આગાહી આપી શકે. સિંહ રાશિનાં નક્ષત્રોમાં મઘા, પૂર્વાશ્વિની અને ઉત્તરાશ્વિનીનું પહેલું ચરણ છે. એમાં પણ પહેલાં બે નક્ષત્રો અશુભ અને કૂર છે તેથી તે સમયમાં વાદળો તાપ ઘણો જ અપ્રિય થઈ પડે છે. ધન રાશિમાં મૂળ, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢાનું પહેલું ચરણ છે અને એમાં એક મધ્યમ અને એક કૂરતાભરેલું છતાં શુભ છે એટલે નક્ષત્રમંડળ સૂર્યની ઉષ્માને પોષણ આપતું નથી. તે ઉપરાંત ધન રાશિનો સ્વામી ગુરુ એક શુભ ગ્રહ છે અને મેષ અને સિંહ બે ઉગ્ર ગ્રહોની રાશિઓ છે.

એ સૂર્યના ઉપરાંત જ્યારે મેષ અને સિંહ રાશિમાંથી ઉગ્ર ગ્રહો પસાર થતા હોય ત્યારે ગરમીનું પ્રમાણ વધારે અવશ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે સૂર્ય જ્યારે મેષમાં હોય ત્યારે મંગળ અને ગુરુ પણ ત્યાં હોય તો તે વર્ષે બીષણ ગરમીની કલ્પના કરી શકાય. તેમ ન થતાં જો મૃદુ ગ્રહો મૃદુ રાશિમાં હોય તો સૂર્યની ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં ઉત્તર ભારતમાં ગરમીની ઋતુ એટલી બધી મૃદુ હતી કે નૈનિતાલ અને મસુરીની શીતળ ટેકરીઓ રડી ઊઠી હતી. તેનું કારણ એ હતું કે ગુરુ તે સમયે તુલા રાશિમાં હતો અને શુભ ગ્રહ શુક્રની રાશીમાં હતો, શનિ મકર રાશિમાં હતો અને મંગળ પણ ગરમીની શરૂઆતમાં મીન રાશીમાં હતો જે જળતત્ત્વની હોઈ ગુરુ શુભ ગ્રહની રાશિ હતી. ગરમીમાં તે સમયે ઉપરાસાપરી વર્ષા થતી હતી અને ગરમી કાઢીને ભારે પડી નહોતી. તેનાથી વિપરિત ૧૯૩૫ની સાલની ગરમી અત્યંત ભયંકર હતી. મંગળ તે સમયે કન્યા રાશિમાં હતો અને ગુરુ પણ ઉગ્ર ગ્રહની રાશિ (વૃશ્ચિક)માં હતો અને એ રાશિ જળતત્ત્વની હોવા છતાં ગુરુની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પ્રમાણે પાછલી વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિ આવી હતી.

ઋતુ-પરિવર્તનને માટે શીઘ્રગામી ગ્રહો ખાસ કરીને મંગળ, સૂર્ય, બુધ, શુક્ર વધારે ભાગ લેજો છે કારણ કે પ્રત્યેક રાશિમાં એમનો સમય ટૂંકો હોય છે. એટલે અસર વધારે જલ્દી કરે છે. ઘણા સમય રહેનાર ગ્રહો ગુરુ, શનિ, રાહુને આખા વર્ષમાં પોતાની

ધરતી મુજબ કાર્ય કરવાનો પુષ્કળ સમય મળે છે પરંતુ શીઘ્ર ગ્રહોને તેમ નથી થતું. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર નાનાં મોટાં તોફાનો ઊભાં કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને ક્રોધ અશુભ રાશિમાં અશુભ ગ્રહ સાથે યુતિ કરતો હોય ત્યારે અનેક પરિવર્તન ઊભાં કરે છે.

વર્ષાને માટે તે જ પ્રમાણે જે વર્ષે સૂર્ય અને મંગળ બેઉ સાથે કર્ક રાશિમાં હોય અથવા મંગળ, વૃશ્ચિક કે મીનમાં સૂર્યના કર્કના સમયે હોય તો પુષ્કળ વૃષ્ટિનો યોગ કરે છે. ૧૯૩૬ની સાલમાં કર્કના સૂર્ય મંગળે ઉત્તર ભારતમાં ભીષણ વૃષ્ટિ દેખાડી હતી અને ભયંકર પૂરો. લખનૌની ગોમતી નદીમાં જીલાઈ મહિનામાં આવ્યાં હતાં એજ જગ્યાએ મોનસુનનું પ્રબળ ભેર ઓગસ્ટ મહિનામાં સાધારણ રીતે ગણાય છે. તેનાથી વિપરિત કારણો હોય અથવા ખીળ ગ્રહો જળતત્ત્વની રાશિથી ઉલટા અગ્નિતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો અનાવૃષ્ટિનો યોગ કરે છે.

એજ પ્રમાણે ઠંડીનું પણ કારણ છે. મૃદુ ગ્રહોની રાશિમાં કે ઠંડીની ઋતુ વખતે ક્રોધ ગ્રહ જળતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો હીમ અને વૃષ્ટિથી ઠંડીનું મેળું ફેરવી વાળે છે. આ વર્ષે ઠંડીનું મેળું વૃશ્ચિકના મંગળને આભારી હતું અને ધન રાશિમાં મંગળ વહેલો આવે છે માટે ગરમીની શરૂઆત વહેલી થઈ જશે. પછી મીનમાં છ મહિના રહેશે, એટલે વૃષ્ટિ પણ વધારે થશે.

કારકુનનું સ્વપ્ન—

શ્રીમદ્ભલ્લાલ ભટ્ટ

ઉન્હણે એક વાગેલો,	ઝાકતો કારકુન કો,
હતો હું મમ્મ તુમારે,	અક્ષરો ને ઉકેલતો
ઝીણા ને માખીઓ જેવા,	લખાયા રાવ સાંખથી.
કચેરીના પટાવાળો,	બહાર બેઠો ઊંધી રહ્યો,
બગતો ઊંઘતો'તો એ,	સાંખની રાહ ચિંતતો.
પ્રસરી'તી પૂરી શાન્તિ:	-ત્યાં કોલાહલ કેં થયો;
“હોડ, હોડ” અવાજે હું,	સફાળો ઝખકી ગયો.
થયાં'તાં માણસો ભેગાં,	આવ્યાં જે કામને લીધે;
ગયો ત્યાં; માણસો કાઢ્યાં,	પૂછ્યું મેં કારકુનને.
બગાસાં નાંખતો, આંખો	ચોળતો તે વધો હસી:-
“જમ્યો'તો હું જરા દાખી,	તેથી આંખ મળી ગઈ;
અને લાંધ્યું મને સ્વપ્ન,	બાણે કે 'હોલ'ની મહી
ભરાયાં બે બકરાં ને	ગધેડું ચે હતું વળી.
ગધેડે, બકરીઓએ	લીધા મહોમાં તુમાર જે
હતા 'અર્જન્ટ' નોંધેલા,	પડેલા સાત વર્ષથી.
અને હું મારવા દોડ્યો,	ઝૂંટાવ્યા એ તુમાર સૌ;
પડાવાળો હતો ત્યાં ના	સાંખને ત્યાં ગયો હતો.
'હોડ, હોડ', અવાજે હું,	ગધેડું હાંકતો હતો.”

આર્થનું જીવનશાસ્ત્ર—

આયુર્વેદ

નરસિંહ

આત્મા, મન, શરીર અને સંસાર એ ચાર જીવનનાં મહત્વનાં અંગો છે. પવિત્ર આત્મા; જ્ઞાન અને પ્રભાવથી ઓપતું વિશુદ્ધ મન; સશક્ત, તંદુરસ્ત અને સુંદર શરીર; અને એ ત્રણેને વિકસતાં રાખવાને જરૂરનાં એવાં મંદિરો, વિદ્યાપીઠો, કલા, સંસ્કાર, સાહિત્ય, ઉપભોગ-સામગ્રી, સમૃદ્ધિ, વસ્ત્રાલંકાર, ભોજન, ભૂમિ, ગૃહમંદિરો, ઉપવનો, કુટુંબ, નગર, રાષ્ટ્ર, વ્યવસ્થા વગેરેનો અનેલો સંસાર. જીવનનાં આ ચારે અંગો જ્યારે ખીલેલાં રહે ત્યારે જીવન અહોભાગ્ય બને છે.

આ ચારેમાં વિશેષ મહત્વ જો કે આત્માનું છે પણ આત્માને ઉન્નત રાખવાને મનની પ્રકૃષ્ઠતા અને જ્ઞાન-વિશુદ્ધિ જરૂરી છે; અને મનની પ્રકૃષ્ઠતા માટે શરીરની તંદુરસ્તીને અનિવાર્ય ન લેખીએ તો પણ શરીરની શક્તિ અને તંદુરસ્તી સંસારની શોભા જળવી શકે છે અને એજ શરીરની તંદુરસ્તી સંસારને સુંદર અને મનને પ્રકૃષ્ઠ રાખવામાં મહત્વનો ફાળો નોંધાવે છે એ હકીકતનો ધન્કાર થઇ શકે તેમ નથી. આમ જીવનમાં શરીરનું સ્થાન પણ આત્મા, મન અને સંસાર જેટલું જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા, મન અને સંસારની ઉન્નતિમાં શરીર અગત્યનો ફાળો નોંધાવી શકે છે. આ ગણતરીએ જ આર્યપ્રજ્ઞએ શરીરને મહત્વ આપ્યું છે અને શારીરિક તંદુરસ્તીની વિદ્યાને આયુર્વેદના પવિત્ર નામે ઓળખાવી છે.

આયુર્વેદનો અર્થ વિશાળ છે. શરીર બગડે ત્યારે, અજમાવાતા ઉપાયના સૂક્ષ્મ પ્રત્યાધાતો કેવા નીવડશે તેની ગણતરી વિના, અમુક ઉપાયો તરત અજમાવી દેતા વર્તમાન વૈદકશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ વચ્ચે ઊંડો તફાવત છે. આયુર્વેદ પ્રથમ આત્મા અને સંસારની ઉન્નતિમાં શરીર બાધક ન થઈ પડે એ રીતે તેને તંદુરસ્ત રહેવાની આજ્ઞા અને ઉપાય આપે છે; એમ છતાં સ્ખલનાથી તંદુરસ્તી જોખમાય તો કૃમિક ધોરણે મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાના તે માર્ગ દર્શાવે છે અને તાત્કાલિક ધલાજને જરૂરી બનાવતી વિષમ સ્થિતિ માટે તે ઓછામાં ઓછા પ્રત્યાધાત જન્માવતી દવાઓ કે શસ્ત્રક્રિયા સૂચવે છે. આધુનિક વૈદક હોજરીમાં દવાઓ નાંખીને થાકી ગયું હોય તેમ તે, ધન્જેક્શન માર્ગે, લોહીનો સીધો સંપર્ક સાધવા માંડ્યું છે. જ્યારે આયુર્વેદ પ્રથમ ધન્દ્રિય માર્ગે [મન-શાંતિ, કર્ણ-સંગીત, નાસિકા-સુગંધ ત્વચા-વિલેપન], અને તે ઉપાય અસરકારક ન સંભવે તો પછી હોજરીમાર્ગે રાગને એવી રીતે શાંત અને નિર્મૂળ બનાવવા મથે છે કે જેથી મનની શાંતિ, શરીરની તંદુરસ્તી ને શક્તિ અને સંસારની સુંદરતા સાધી શકાય.

અવંતિપતિ બોજને રાજક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો ત્યારે તેને દૂર કરવાની જવાબદારી વાગભટ્ટ વૈદ્યને માથે આવી. વાગભટ્ટે અતિ શ્રમપૂર્વક રાસાયણિક ઔષધ તૈયાર કર્યું. તે ઔષધ પીવા માટે પ્રભાતનો સમય નિશ્ચિત થયો. રાત્રિ જેવો તે ઔષધ પીવાને તત્પર બન્યો કે વાગભટ્ટે પોતાના હાથમાં રહેલી ઔષધની શીશી જમીન પર પટકી દીધી. રાત્રિ ચમકીને જોઈ જ રહ્યો. વાગભટ્ટે કહ્યું, “વ્યાધિ વિના ઔષધ પીવું એ ધાતુને ક્ષીણ કરનાર છે; વ્યાધિ હોય ત્યારે તે લાભના પ્રમાણમાં ઓછી હાનિ કરે છે; પણ ઔષધને પીધા વિના જ વ્યાધિ દૂર કરાય તે પૂર્ણ લાભકર્તા છે.” ઔષધની અચાનક સુગંધથીજ વાગભટ્ટને બોજનો ક્ષય દૂર કરવો હતો અને તેમાં તે સફળ પણ નીવડ્યો.

મનુ કહે છે: ‘બ્રાતિ, આળસ ને જીંધ એ ત્રણના કારણે મોત આવે છે. તેમના અભાવમાં મૃત્યુને પણ અટકાવી શકાય. તે ત્રણેનું જળ ઓછું કરી મોતને દૂર ધકેલવું એ આયુર્વેદની પ્રભુલિકા છે.’

સુશ્રુત કહે છે: “જેનાથી આયુષ્ય જાણાય અને વધે તે આયુર્વેદ.”

ચરક કહે છે: “આયુર્વેદ એ હિત, અહિત, સુખ, દુઃખ, આયુષ્ય ને એનું પ્રમાણ અને હિતાહિત દર્શાવનારું શાસ્ત્ર છે.”

ભાવમિશ્ર કહે છે: “રોગી નિરોગી અને અને નિરોગી સદા તંદુરસ્ત રહે તેવો માર્ગ સૂચવનારું શાસ્ત્ર તે આયુર્વેદ.”

દંતકથા કહે છે કે-‘બ્રહ્માએ આયુર્વેદની પ્રથમ રચના કરી. બ્રહ્મા પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિખવ્યું. અશ્વિનીકુમારે પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. ઋષિઓની વિનંતિથી ભારદ્વાજ મુનિ ઇન્દ્ર પાસે ગયા. અને તે જ્ઞાન લઈ આવ્યા. તેના આધારે ઋષિઓએ આયુર્વેદનાં સૂત્રો ધડ્યાં અને એ સૂત્રોના આધારે અને અનુભવથી તે પછી તે વિષય પર સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખાયા.’

વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્ર અને જગતભરના પ્રથમ શસ્ત્રવૈદ્ય સુશ્રુત પોતાના વિદ્યાર્થીઓની પરંપરાનો પરિચય કરાવતાં કહે છે-‘બ્રહ્માએ આઠ [શલ્ય, શાલાકય, કાય-ચિકિત્સા, બૃતવિદ્યા, કૌમારકૃત્ય, અગદ, રસાયણ, વાજકરણ] વિભાગમાં, એક હજાર અધ્યાય ને એક લાખ શ્લોક પ્રમાણનું આયુર્વેદ રચ્યું. બ્રહ્મા પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિખવ્યું. અશ્વિનીકુમારે પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. એક સમયે ઇન્દ્રે જોયું કે જગતમાં રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યા છે. તે રોગ મટાડવાને તેણે ધન્વન્તરીને જગતમાં જન્મ લેવાની ભલામણ કરી ને તેને સમસ્ત આયુર્વેદ શિખવ્યું. તે પછી ધન્વન્તરીએ કાશીમાં એક ક્ષત્રિયને ઘેર જન્મ લીધો. સમય જતાં તે કાશીપતિ બન્યો અને રાત્રિ દિવોદાસ તરીકે જાણીતા થયો. તેણે જગતને રોગમુક્ત બનાવ્યું. વૈદકશાસ્ત્રમાં તે ધન્વન્તરીના નામે ઓળખાયો. તેણે ‘ધન્વન્તરી સંહિતા’ લખી છે. પિતા વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સુશ્રુત એ ધન્વન્તરીના શિષ્ય બન્યા અને તેના પાસેથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદ શીખી તેમણે ‘સુશ્રુત સંહિતા’ લખી.’

પુરાણોના કથન પ્રમાણે સમુદ્ર-મન્થનમાં અમૃત અને લક્ષ્મીની સાથેસાથ ધન્વન્તરી પણ મળી આવેલ. મહાન વિક્રમની સલામતોનાં નવ રત્નોમાં વૈદકવિદ્યાના રત્નનું નામ પણ

ધન્વન્તરી હતું. આમ એકંદરે જોતાં આર્ય જીવનશાસ્ત્રના આદ્યશુરુ ધન્વન્તરી ઠરે છે અને એ વિદ્યાના સમર્થ આચાર્યોને કેટલેક પ્રસંગે ધન્વન્તરીનું ઉપનામ અપાયું છે.

ચારે વેદમાં આયુર્વેદનાં કેટલાંક સૂત્રો મળી આવે છે. પણ અથર્વવેદમાં આયુર્વેદ એક ઉપાંગ બની રહે છે, જ્યારે ઋગ્વેદમાં તેને એક ઉપવેદ તરીકે સ્થાન અપાયું છે.

આયુર્વેદની રચના પછી આજસુધીમાં એ વિષયમાં અમૂલ્ય સમર્થ આચાર્યો થઈ ગયા છે. પણ તેમાં ધન્વન્તરી, સુશ્રુત, કૌશિક, આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, ભાવમિશ્ર, વાગ્બટ વગેરે ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે. શસ્ત્રવિદ્યા અને એનાં સાધનોના વિષયમાં સુશ્રુતનું ઝીણવટભર્યું જ્ઞાન આજના જગતને પણ અચંખામાં ગરકાવ કરી દે છે. જેમાંથી આધુનિક એલોપથીનું ધડતર થયું તે યુનાની વિદ્યાનો મોટો ભાગ ચરકને આભારી છે. ભાવમિશ્રનો ‘માવપ્રકાશ’ ગ્રન્થ એ આયુર્વેદનાં સમસ્ત અંગોને પોતામાં સમાવી દેતો એક સંપૂર્ણ ગ્રન્થ છે. વાગ્બટ રચેલ ‘અષ્ટાંગહૃદય સંહિતા’ અને ‘નિષ્કંઠ’ એ આયુર્વેદના અમર ગ્રન્થો છે.

રોગોના મૂળ તરીકે આયુર્વેદ શરીરમાં ત્રણ (વાત, પિત્ત, કફ) તત્ત્વોની વધઘટને ઓળખાવે છે. એ ત્રણે તત્ત્વો સમપ્રમાણમાં હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં રોગ પ્રવેશી શકતા જ નથી. પરિણામે આયુર્વેદ એ ત્રણે તત્ત્વો સમપ્રમાણમાં જળવાઈ રહે એવા જીવનનિયમો ધરે છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જેનું પૃથક્કરણ ન થઈ શકે એવાં તત્ત્વોને પણ આયુર્વેદ કેટલેક પ્રસંગે પોતાનામાં સમાવી દે છે. કૌશિક ઋષિ કહે છે કે, ‘પતિ તપી ગયો હોય ત્યારે પત્નીએ ઠંડા જળમાં ગરમ કુહાડી બોળી તે પાણી “જે પાણીએ આ ગરમ લોખંડને ઠાર્યું તે તારા જળતા જીગરને પણ ઠારો” એવા મંત્ર સાથે પતિને પાઈ દેવું.’

આર્ય સમાજ-રચનામાં જણાઈ આવતા શરીરના અને મનના કેટલાક નીતિ-નિયમો પણ આયુર્વેદને જ આભારી છે. ચરક કહે છે—

‘જોરાક જીવનને ટકાવે છે, દૂધ શરીરને સુદૃઢ બનાવી જીવનને લંબાવે છે, આસવ થાક ઉતારે છે, પાતિત્રત્ય દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે છે, ભેંસનું દૂધ નિદ્રા પ્રેરે છે, ચિંતા શરીરને સૂકવે છે, અથાગ શ્રમ શરીરને થકવી જીવનને ટૂંકાવે છે, સૂકા પ્રદેશ તંદુરસ્તીને રક્ષે છે, ભેજવાળો પ્રદેશ આરોગ્યનો લક્ષક છે, આમળાં વૃક્ત્યને ખાળે છે; માનવીએ અન્યના દોષો ન જોવા જોઈએ, અન્યનાં રહસ્યો જાણવા મથવું ન જોઈએ, નાસ્તિકનો સંસર્ગ ન કરવો જોઈએ, ગુરુ કે મુરખની વચન જાળવવો જોઈએ, મોટેથી હસવું ન જોઈએ, માર્ગપર તોફાન ન કરવું જોઈએ, નારીની શિષ્યામણુ અવગણવી ન જોઈએ તેમ તેનાથી જ કેવળ દોરાવું ન જોઈએ, અનુજીવીઓનું યોગ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ.’

આમ આયુર્વેદ એ કેવળ વૈદ્યવિદ્યા નહિ, પરંતુ જીવનશાસ્ત્ર બની રહે છે.

આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે જીવનના કોઈ પણ અંગને સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્વીકાર ન કરતાં દરેક અંગોને એકમેક સાથે સાંકળી દે છે. આત્મા, મન, શરીર, ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ, રાજનીતિ, કળા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરેના સુમેળ દ્વારા જીવનની સંપૂર્ણ ખીલવણી કરવામાં આવે છે. ધર્મનો આદેશ જુદો, આગેવાનોની સલાહ જુદી, સમાજની રચના જુદી, મન અને શરીરની ગતિ જુદી, વિજ્ઞાનનું કથન જુદું એમ જીવનની ભિન્ન-ભિન્ન શાખાઓની પરસ્પર વિરૂદ્ધતાથી અનાર્ય પ્રજાઓ શક્તિનો જે નિરર્થક ક્ષય કરી નાખે

છે^૧ તે આર્ય પ્રજાને માન્ય નથી, અને પરિણામે અનાર્ય પ્રજાઓથી ટેવાઈ ગયેલી પ્રજાઓ ધણી વખત આર્ય વિશિષ્ટતાને સમજવામાં નિષ્ફળ ગય છે. આયુર્વેદની ખાતમાં પણ કંઈક તેવું બન્યું છે.

પૂર્વજન્મ, કર્મનાં ફળ, કાળની અસર, વંશપરંપરાગત ગુણાવગુણ જેવાં ધર્મ, જ્યોતિષ, કે માનવવંશશાસ્ત્રનાં અંગોને પણ આયુર્વેદ મૂળગત તરવો તરીકે સ્વીકારી લે છે. પરિણામે તંદુરસ્તીના વિષયને તે રોગના પ્રવેશથી કે ખાળકના જન્મથી જ નથી ચર્ચતું પરંતુ ગર્ભ ધારણ કરવાની ક્રિયાથી સ્પર્શે છે.

કન્યા પકવવયે જ ઋતુકાળમાં પ્રવેશે તે માટે તેણે કેવું શાંત જીવન વીતાવવું; ઋતુ-કાળમાં પ્રવેશી ચૂકેલી કન્યા અવિવાહિત રહેતાં મનક્ષતિ અને અંગવિકારનો સંભવ હોય તેવા સમયે લગ્ન કરી નાંખવાનો આદેશ; લગ્ન પ્રસંગે પુષ્ટ ખોરાક અને અંગવિકેપન દ્વારા શરીરને સુરૂપ, સશક્ત અને તંદુરસ્ત રાખવાની ક્રિયાઓ; અમુક તિથિઓમાં જ સ્ત્રી-સંગનું નિયમન વગેરે, જન્મનાર સંતાનના દિતની અને માતૃપિતાના માનસિક, શારીરિક ને ઉપ-ભૌગિક સુખની ગણતરીએ વિચારાયલાં, આયુર્વેદનાં જ અંગો છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારો લઈ આવેલો આત્મા ગર્ભાશયમાં શરીરરૂપ પામતાં જ પોતાના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે. ગર્ભના પોષણ માટે સ્ત્રીના અંગમાંથી ગર્ભાશયમાં વહેતું લોહી ગર્ભાશયમાંથી હૃદયમાર્ગે વહે છે.^૨ એટલે ગર્ભધારણ કર્યા પછી સ્ત્રીને જે અવનવી ઇચ્છાઓ થાય છે તે સ્ત્રીની નહિ, પણ ગર્ભની ઇચ્છાઓ છે. અને ગર્ભના વિશુદ્ધ માનસિક ઘડતર માટે એ ઇચ્છાઓ પુરાવી જ જોઈએ એવી આયુર્વેદ આજ્ઞા કરે છે. આર્ય સંસારમાં આ ઇચ્છાને દોહદના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

અગ્નતશત્રુ ગર્ભમાં હોતા ત્યારે પતિની સદૈવ પૂજન કરતી ચેલ્લણાને એ જ પતિનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થયેલી; અભયકુમાર ગર્ભમાં હોતા ત્યારે તેની ગરીબ માતાને ઐશ્વર્યપ્રપ્ત ધર્મ પ્રવર્તાવવાની ઇચ્છા થયેલી; હસ્તી ગર્ભમાં હોતા ત્યારે તેની કામળ માતાને સદૈવ વિધર્મીઓના લોહીમાં સ્નાન કરવાનું ગમતું. આ બધા ગર્ભના સંસ્કાર હતા. તેમની ઇચ્છાઓ એક યા બીજે રસ્તે પૂરવામાં આવી. ને પકવ વયે પણ એ ગર્ભોએ એ જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. અગ્નતશત્રુએ પિતાનું સિંહાસન ખૂંટવી લઇ તેને કેદ કર્યો ને આપઘાતની સ્થિતિમાં મૂક્યો; અભયકુમારે ઐશ્વર્ય વધાર્યું, ધર્મ વિકસાવ્યો; હસ્તી ગર્ભને વિધર્મીઓની કતલ કરી તેમના લોહીમાં સ્નાન કર્યું.

૧ આ સ્થિતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જગતની ધણી પ્રજાઓને મૂકી શકાય તેમ છે. તેમાંથી પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજાનું જ દૃષ્ટાંત લઈએ. તેમનો ખ્રિસ્તીધર્મ તેમને એક ગાલ પર તમાચો પડતાં બીજો ગાલ આગળ ધરવાની ભલામણ કરે છે, તેમના રાજનીતિજ્ઞો તેમને લોહી વહેવડાવવાની ફરજ સમજાવે છે, તેમનું વિજ્ઞાન તેમના હાથમાં જગતને સળગાવવાનાં શસ્ત્રો મૂકે છે, તેમનું વૈદક તેમને શરીરનું જ મહત્ત્વ સમજાવે છે, તેમના મુક્તવિહારીઓ તેમને ચારિત્રભ્રષ્ટ બનાવે છે: પરિણામે તે પ્રજાઓ માન-સિક વિશુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી છે, તેમનો આત્મા ચૂંથાઈ રહ્યો છે. વિધવિધ ક્ષેત્રમાંથી જુદી જુદી આજ્ઞા મળવાથી સ્વતંત્ર અને પ્રબળ સ્થિતિમાં પણ તેમની શક્તિ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે.

૨ આ સિદ્ધાન્ત ચરકનો છે. દૂર રહેલા સંતાનને પણ સહેજ ઇચ્છા થતાં માતાનું હૃદય કંપી જાડે છે તે સ્થિતિનો ઉકેલ તે સિદ્ધાન્તમાંથી મળી રહે છે. યુરોપીય વિજ્ઞાને મોટે મોટે પણ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યો છે.

આ જ રીતે ગર્ભાશ્રયમાં સંતાનને શિક્ષણ પણ આપી શકાય છે. લવ-કુશે ગર્ભમાં જ જૂંભકાઓનું જ્ઞાન મેળવેલું, અભિમન્યુએ ગર્ભમાં જ ચક્રવ્યૂહ બેદવાની કળા સાધી.

આ સંયોગોમાં આયુર્વેદ ગર્ભાવસ્થાથી જ નિંદગીની શરૂઆત ગણે છે. અને આર્ય જીવનના સોળ સંસ્કારોમાં ગર્ભાધાનને તે પ્રથમ સંસ્કાર તરીકે ઓળખાવે છે અને તે અનુસાર તે ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે નિયમો ઘડે છે. આ નિયમોને આર્ય સમાજશાસ્ત્ર અપનાવી લે છે. સ્ત્રી કાં તો કન્યાવયમાં હોય, કાં તો ગર્ભાવસ્થામાં હોય ને નહિતર તે સંતાનની માતા હોય છે. એ ત્રણે સ્વરૂપમાં તેને માટે શાંતિ, ગૃહનિવાસ વગેરે જરૂરી છે. પરિણામે સ્ત્રી-પુરુષનાં કાર્યોની એવી રીતે વહેંચણી કરાય છે કે જેથી સ્ત્રીને જીવનવિકાસ માટેનું તેનું અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી રહે.

એક જ પિતાનાં સંતાન બે લગ્નથી જોડાય તો તે સંયોગ ભાવિ પ્રજાના નાશમાં પરિણમે છે. આયુર્વેદ અને માનવવંશશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત પણ આર્ય સમાજ-વ્યવસ્થાપકોએ પોતાના ખ્યાલમાં રાખ્યો. પરિણામે આર્ય વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની પવિત્રતા પર વિશેષ ભાર મુકાયો. સમાજમાં રહેલી સ્ત્રી બે એક કરતાં વિશેષ પુરુષોના સંસર્ગમાં આવતી રહે તો એક જ પુરુષના સંસર્ગમાં આવેલી એવી બે સ્ત્રીઓનાં સંતાનો ભવિષ્યમાં જોડાવાનો સંભવ રહે. આ સંભવ અટકાવવાને પતિવ્રતાધર્મ અનિવાર્ય લેખાયો. એક પુરુષથી ન સંતોષાતી સ્ત્રી સંતાનને જન્મ આપવાનો અધિકાર મૂકી દઈ ગણિકા બને; એક સ્ત્રીથી ન સંતોષાતો પુરુષ, સમાનભાવે, પ્રથમ પત્નીની રજા પછી જ, વિશેષ સ્ત્રીઓ પરણે અથવા વિશુદ્ધિ જાળવતી મયાર્દાએ ગણિકાસેવન કરે. પણ સમાજમાં રહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ તો અનાચાર ન જ ચલાવી શકે.

આ રીતે આયુર્વેદે જેમ ધર્મ, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા તેમ ધર્મ, સમાજ વગેરેએ પણ આયુર્વેદના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી આર્ય જીવનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ ઘડ્યું છે.

આર્ય પ્રજા કેટલીક વિદ્યાઓને ખૂબ જ પવિત્ર લેખે છે. આયુર્વેદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આ પવિત્ર વિદ્યાઓનો અધિકાર તેમને જ આપવામાં આવે છે જેઓ દ્રવ્યથી દૂર રહેતા હોય ને સ્વૈચ્છિક ગરીબાઈનો આદર્શ ધરાવતા હોય. આધુનિક વૈદકની જેમ આયુર્વેદ વેચી શકાતું નથી. તેનો પવિત્ર ઉપયોગ જ કરાય છે. દુઃખી ને રોગી પ્રજાઓના હરનિશ સંસર્ગમાં રહેતા અને તલભાર પણ સાંસારિક સ્વાર્થ ન ધરાવતા સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, ગૌરજીઓ અને બ્રાહ્મણોને જ તે વિદ્યા અપાતી. ચરક કહે છે, ‘આયુર્વેદનું જ્ઞાન ધનપ્રાપ્તિ માટે નથી, તેમ સાંસારિક કામનાઓ સંતોષવાને નથી. તે તો પ્રાણીમાત્ર પર નિર્ભજ દયા વર્ષાવવા માટે છે.’ આ પવિત્ર પ્રયાનો ભંગ કરનાર વિદ્યાદ્રોહીઓએ જ આયુર્વેદની પડતી આણી છે.

આયુર્વેદે કેટલી મહાન સિદ્ધિઓ મેળવી છે અને તેણે કેવા ચમત્કારિક ઈલાજો અજમાવ્યા છે તેનાં સંસ્મરણો આલેખતાં ગ્રન્થો ભરાવા જાય. નાડી જોઈને માનવીનો સ્વભાવ, એની શરીરસ્થિતિ અને ખોરાકનું ચોક્કસ સ્વરૂપ જાણવું; મળ-મૂત્ર કે અંગ-કાંતિ જોઈને જ એનું આયુષ્ય કહેવું; મગજનાં ભયંકર નસ્તર સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવાં; ક્ષય, કંઠમાળ કે જલોદર જેવા દુઃસાધ્ય રોગોને પણ નિર્મૂળ કરવા વગેરે આયુર્વેદથી જ બની શકે. અહીં તો એમાંના એકાદ દૃષ્ટાંતને જ આલેખી વિરમીશું:

સિત્તેર વર્ષ પર કચ્છમાં એક ગોરજ થઈ ગયા. તેમને શુરુ તરફથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન મળેલું. એક સમયે ઉનાળામાં ભયંકર રોગથી પીડાતો એક દર્દી તેમની સમક્ષ આવ્યો. ગોરજએ તેમને કહ્યું: ‘ભાઈ, આયુષ્ય જો કે બળવાન છે; પણ તારો રોગ લગભગ અસાધ્ય છે, ભગવાનનું સ્મરણ કર.’

ખીજવાયલ રોગી પાગલ જેવો બનીને આપઘાત કરવાને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં રાત્રે વરસાદ પડેલો. ઝાડ પરથી, નીચે પડેલી કાચલીમાં એ વરસાદનું પાણી ટપકતું હતું. એક ભયંકર કાળો સાપ તે કાચલીમાંનું પાણી પીતો હતો. સાપ દૂર જતાં જ રોગી આપઘાત કરવાને એ કાચલીમાંનું અજીક પાણી પી ગયો.

પણ તેને મૃત્યુને બદલે નિદ્રા આવી ગઈ. ને ત્રીજે દિવસે નિદ્રામાંથી જાગી તે સીધા ગોરજ પાસે પહોંચ્યો.

ગોરજએ તેને આશિર્વાદપૂર્વક આવકારતાં કહ્યું: “ખરેખર, આશુબ્યની દોરી અમત્કારિક છે. તેણે અસંભવિત સંયોગોને પણ એકત્ર કર્યા લાગે છે.”

“એ શી રીતે?”

“ભાઈ” ગોરજએ કહ્યું, “તારા રોગનું ચોક્કસ સ્વરૂપ મેં પારખેલું. પણ તે માટે જોઈતી ઔષધી તૈયાર કરવાનું સંભવિત નહોતું. વરસાદનું પાણી વૃક્ષ પર થઈ ને ભોંય પર પડેલી નાળિયેરની કાચલીમાં ટપકતું હોય; કાળો ઝેરી નાગ તે પાણી પીને તેનો ફટલોક ભાગ વમી નાંખે; એવું ઝેરયુક્ત પાણીજ તારા રોગની એકમાત્ર ઔષધિ બની શકે. તને લાગે છે કે ભર ઉનાળે એ ઔષધિ સાક્ષાત કુદરત સિવાય બીજું કંઈ તૈયાર કરી શકે?”

નિરોગી બનેલા રોગીએ ગોરજના ચરણમાં માથું મૂક્યું.

તંબૂ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

અનંત પથનો સુસાંકર, વિરામ માટે ઘડી
વસુ અધવચ્ચે રચી જીવનરૂપ તંબૂ શીળો,
પ્રમાદ પ્રગટે દિલે: “રહું પડી સદાયે અહીં”.
અરે! પવન મોતનો પણ ઉરાડી તંબૂ જતો.

જીવન ઝરણું

પ્રભા

પૈણ્ણમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વસતો. તેની કવિત્વશક્તિ અલૌકિક હતી. પરંતુ ધન રણવામાં તે શક્તિનો ઉપયોગ ન કરતાં તે ભિક્ષા માગીને કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો.

સમય જતાં તે મોતને ઝિજાને પડ્યો. ઝિજાનાની આસપાસ બેઠેલાં પોતાનાં દરિદ્ર સ્ત્રી-સંતાનને જોઈ તેની આંખો સજળ બની. તેના ચરણ ચાંપતી સાધ્વી સ્ત્રી પ્રત્યે જોઈ તે બોલ્યો, “તમે ગુજરાન શી રીતે ચલાવશો ?”

સ્ત્રી ઉત્તર ન આપી શકી. નિરાધાર સંતાનો તરફ નજર જતાંજ તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

“ગભરા નહિ,” બ્રાહ્મણે સ્ત્રી પર મીઠી નજર ઠેરવતાં કહ્યું, “આખી જિન્દગીનું સત્ત્વ વલોવીને મેં ચાર શ્લોક બતાવ્યા છે. પણ મને મારી કવિતાનો મોહ છે. એ જોને તેને હાથ ન ચડવી જોઈએ. એ શ્લોકો તું એને વેચજે જે એમાંના અંકેકની કિંમત એકેક લાખ સોનામહોર આંકી શકે. આ પવિત્ર ભૂમિ પર એવો પરીક્ષક નીકળી જ આવશે.”

પત્નીને ચાર શ્લોકો સોંપી બ્રાહ્મણ પંચત્વ પામ્યો. તેની ઉત્તરક્રિયા માટે કંઈ સાધન નહોતું. ને તરતની વિધવા હોઈ સ્ત્રીથી બહાર નીકળાય તેમ નહોતું. એટલે શ્લોકો વેચવાને તે રાત્રે બહાર નીકળી. એક સ્ત્રીને રાત્રે આમ ગુપ્ત રીતે બહાર ફરતી જોઈ રસ્તે ઊભેલો એક પુરુષ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

સ્ત્રીએ સંખ્યાબંધ શ્રીમંતોને એ શ્લોક બતાવ્યા. પણ તેઓ તો તેની યોગ્ય કિંમત આંકવાને બદલે હસવા લાગ્યા. સ્ત્રી નિરાશ વદને પાછી ફરી. નિરાધાર સ્ત્રીની આ દશા જોઈ પાછળ આવતો પુરુષ ખીંચ્યો. ને તરત તે સ્ત્રીની સામે આવી બોલ્યો, “બહેન મને એ શ્લોક બતાવશો ?” સ્ત્રીએ એ પુરુષના હાથમાં શ્લોક મૂક્યા.

શ્લોક વાંચતાંજ પુરુષની આંખો પ્રશંસાથી ચમકી રહી. ઊંડી પ્રસન્નતા અનુભવતાં તે બોલ્યો:

“બહેન, હું શાલિવાહન. સવારે રાજમંદિરમાં આવી આ શ્લોક રજૂ કરજો, ને માગણી મુજબ દ્રવ્ય લઈ જજો. શ્લોકના ગુણ જોતાં એની જે કિંમત અંકાય તે ઝોઘી જ છે.”

આ રીતે અમૂલ્ય ગણીને શાલિવાહને જુદે જુદે પ્રસંગે ખરીદેલા, સન્માનપૂર્વક મેળવેલા કે કોઈક ધન્ય ક્ષણે પોતે લખેલા શ્લોકોનો સંગ્રહ તે ‘ગાથા સમશતી.’ આજે મળી આવતી એ ગ્રન્થની પ્રતોમાં પણ એવા સંખ્યાબંધ શ્લોકો નજરે ચડે છે.

x

x

x

ઐરંગજેબ કવિ ભૂષણને એક લાખ દિનાર આપતાં કહ્યું, “કવિ, આવી ભેટ આપનાર ખીજો રાજા નહિ મળે.”

ઔરંગઝેબના ગર્વથી ખીજાયલા કવિએ ભેટનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “લાખ દિનાર આપનાર રાજા તો અનેક હશે. પણ તે ન સ્વીકારનાર કવિ ખીજા નહિ મળે.”

x

x

x

સંત શંકરે આસામના કાચ રાજ્યમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપેલો. તેમનો નિર્લેપલાવ જોઈ કાચનો રાજા તેમનો પૂજક થઈ રહ્યો. તેણે શંકરને રાજમંદિરમાં પધારવા ને રાજ-ગુરુનું પદ સ્વીકારવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. શંકર એ વિનંતિ સ્વીકારી ન શક્યા. છતાં રાજા હમેશ આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ને છેવટે એક દિવસે શંકરે સાઠ ઘડીમાં પોતાનો અંતિમ નિર્ણય જણાવવાનું રાજાને વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે શંકર આવશે જ માની રાજાએ પાલખી મોકલાવી. પરંતુ પાલખીની સાથે આવનાર મંત્રીએ તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે શંકરે સમાધિ ચડાવી પ્રાણ છોડ્યા હતા. શંકરનાં છેલ્લાં વચનો હતાં:

“રાજાને મારા પ્રત્યે સ્નેહ છે. ને હું પોતે તો રાજમંદિરમાં જઈ, રાજગુરુ બની, નિર્લેપ રહી શકું, રાજાને સન્માર્ગ દાખવી પણ શકું. પરંતુ એ પ્રથા હાનિકર્તા છે. સાધુ પુરુષો સારો ચીલો પાડી શકે છે. પણ એ ચીલાની આસપાસ જે સાંસારિક વૈભવ રહેલો હશે તો એ ચીલામાં અનેક ધમડીઓ ઘૂસી જવાના અને એ ચીલાના જ આશ્રયે આખા પ્રદેશને લૂટી ખાવાના. પ્રજાએને આ સમજવવાને મારા દેહનો ભોગ વધારે નથી.”

x

x

x

હજરત ગોસની નજીકમાં એક વિચિત્ર પડોશી રહેતો. જ્યારે જ્યારે હજરતના ઘરમાં નમાઝ પઢાતી હોય ત્યારે ત્યારે તે વાજા અને ઢાલ વગાડતો. એક દિવસે જ્યારે નમાઝના પ્રસંગે એનો કાલાહલ વધી પડ્યો ત્યારે હજરતના શિષ્યો બોલ્યા, “સાહેબ, આપ આ કાલાહલ શા માટે ચલાવી લો છો?”

“તમે કાલાહલ સાંભળ્યો?”

“હા.”

“ત્યારે તો તમારું ચિત્ત નમાઝની બહાર હોવું જોઈએ.”

x

x

x

સોક્રેટીસને ખૂબ ખૂબ ગાળો આપીને પણ એની પત્ની થાકી નહિ ત્યારે ઘરમાંથી બહાર નીકળતા એ સાધુ પુરુષ પર તેણે બારીમાંથી ગંદુ પાણી રેડ્યું.

સોક્રેટીસે હસીને કહ્યું, “ગર્જના પછી વરસાદ આવે એ સ્વાભાવિક છે.”

x

x

x

બલીકે ઓમરનો પુત્ર ગુજરી જતાં આખી રાજસભા જ્યારે શોકમગ્ન બની ગઈ ત્યારે બલીકે એટલુંજ બોલ્યો, “ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ આપણે બધા સમાન છીએ તેનું એ તો એક નક્કર ઉદાહરણ છે.”

x

x

x

કોમવેલની કુંવરી વાઈટ નામે એક સ્વરૂપવાન નોકરના પ્રેમમાં પડી. આખા યુરોપમાં જસસેની જળ પાથરી દેનાર કોમવેલને પુત્રોના આ પરાક્રમની ખબર પડતાં વાર ન લાગી. તેણે તેને એ સમાચાર આપનાર જસસને કહ્યું, “તું પૂરતી દેખરેખ રાખ. વાઈટને જોડલી સજા થશે એ જ પ્રમાણમાં તને ધનામ મળશે.”

એક પ્રસંગે કુંવરીને ને વાઈટને એક એકાન્ત ખંડમાં બેઠેલાં જોઈ જનસૂત્રે તરતજ કોમવેલને એ સમાચાર પહોંચાડ્યા. કોમવેલ ખીજી જ પળે એ ખંડમાં દોડી ગયો ને કુંવરીના ઘૂંટણે પડેલા વાઈટ પર આગ વર્ષાવતી આંખો ઠેરવી તેણે પૂછ્યું: “વાઈટ, કુમારીને શી વિનંતિ કરી રહ્યો છે?”

શ્વિટનના રાજવીને પણ દેહાન્તની સગ્ન કરનાર કોમવેલના તેજસ્વી સ્વભાવનો વાઈટને પૂરતો પરિચય હતો. તેની ભુદ્ધિને અચાવનો ફક્ત એક જ ઉપાય સૂઝ્યો. તે અજમાવતાં, દૂર ઊભેલી કુંવરીની નોકરડી પ્રતિ આગળી ચીંધી તે બોલ્યો, “દેવ, હું તેને ચાહું છું, પણ તે મનતી નથી. તેને ભલામણ કરવા હું કુમારીને વિનંતિ કરતો હતો.”

“ઘણું જ સુંદર.” કોમવેલ કોધને સ્મિતમાં ફેરવી નાંખતાં નોકરડીને સંબોધી બોલ્યો, “તું અતડી રહે એ ઠીક ન કહેવાય. વાઈટ મારો મિત્ર છે. તારે તેના પ્રત્યે પૂરતો આદર દાખવવો જોઈએ.”

“આપનો આજ્ઞા હોય તો” નોકરડીએ પ્રસંગ પારખી જઈ વિનયપૂર્વક મસ્તક નમાવતાં કહ્યું, “હું તેમની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું.”

કોમવેલે તક ઝડપી લીધી. તે જનસૂત્રને ઉદ્દેશી બોલ્યો, “જા પાદરીને બોલાવી લાવ. લગ્નની પણ જવા ન દેવાય.”

ને કુમારીનો પ્રેમ જીતવા નીકળેલા વાઈટ મહાશય એ જ કુમારીની નોકરડીના શ્વિટન-મશહૂર પતિ બન્યા.

x

x

x

રાજકુમારી મેરી ને ડયુક ઓફ ગ્લાઉસેસ્ટરના લગ્નમાં ન્યાયાધીશ એલનપરો વ્યવસ્થા જળવી રહ્યા હતા. લગ્ન-પ્રસંગે બાબુના ખંડમાંથી ફોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. તરત જ ન્યાયાધીશ તે ખંડમાં ધસી જઈ, ત્યાં એકઠાં મળેલાં સ્ત્રી-પુરુષોને સંબોધી બોલ્યા, “અવાજ ન કરો. હવે પછી જે ફોઈ અવાજ કરશે તેનાં લગ્ન પણ અત્યારે જ ઊજવી દેવામાં આવશે.”

x

x

x

એક સાક્ષીની ઢંગધડા વગરની ભુખાનીથી કંટાળેલા ન્યાયાધીશ એલનપરોએ સાક્ષીને પૂછ્યું: “તમે શું ધંધો કરો છો?”

“હું દાકતર છું.”

“સંભવિત છે,” ન્યાયાધીશ શાંતિથી બોલ્યા, “પરંતુ વિદ્યાપીઠની ડીગ્રી સિવાય ખીજું કોઈ તમને દાકતર તરીકે કબૂલે છે ખરું?”

x

x

x

નામાંકિત લેખક હોવેલ્સ શરીરે સ્થૂલ હતો. વેનીસમાં તેની જાડાઈની મસ્કરી કરતાં એક પાતળા અને જોડા અમેરિકને કહ્યું, “જો હું તમારા જેટલો જાડો હોઉં તો આપ-ધાત કરીને મરી જાઉં.”

“તે” હોવેલ્સ શાંતિથી બોલ્યો, “હું જો આપધાત કરવાનો નિર્ણય કરીશ તો દોરડા તરીકે આપનો જ ઉપયોગ કરીશ.”

ગોરો સંસાર

વિધાર્થી

ખ્રિસ્તીધર્મ, ભૌતિક વિચારશ્રેણી અને નિર્દોષ પ્રગ્નઓની લૂંટમાંથી જન્મેલો વૈભવ-આ ત્રણ પાયા પર ચળાચેલી પાશ્ચાત્ય-ગોરી સંસ્કૃતિએ જગતની શી દશા કરી તેનો નિર્ણય ભાવિ ઇતિહાસકારો પર છોડીએ. પરંતુ એ સંસ્કૃતિએ ગોરી પ્રગ્નના નૈતિક અને સાંસારિક જીવન પર જે અસર કરી છે તે કંઈક રસભરી અને જાણવા જેવી છે. અને આર્થ સંસ્કૃતિ તજીને ગોરી સંસ્કૃતિ પર મોહી પડેલી પ્રગ્નઓને તે કંઈક ઉપયોગી નીવડવા પણ સંભવ છે.

નીતિ અને સદાચાર પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને લગ્નની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવે ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડમાં પ્રતિવર્ષે છ લાખ ઉપરાંત ગર્ભહત્યાઓ થાય છે. આ હત્યાઓ અટકાવવાને ૧૯૨૬માં, શુભ રીતે જન્મેલાં સંતાનોને સંરક્ષણ નીચે લેવાનો કાયદો (Adoption of Children Act) પસાર કરવામાં આવેલો. એ કાયદાથી જે કન્યાઓ કે વિધવાઓને દુરાચારના કારણે સંતાન જન્મ્યાં હોય તેઓ ન્યાયમંદિરને શુભ અરજીઓ કરે અને બીજી બાજુએથી ન્યાયમંદિર એવાં બાળકોને સંરક્ષણ આપવા ઇચ્છતાં સંતાનહિન યુગલો પાસેથી પણ અરજીઓ માગે અને અંતમાં એવાં યોગ્ય યુગલોને તે સંતાનો સોંપાય. આ રીતે વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ લગભગ ગેરકાયદેસર સંતાનોને સંરક્ષણ આપવા છતાં ગર્ભહત્યાઓ અટકી નથી. અને આવાં ગેરકાયદેસર સંતાનોનાં સાચાં માતાપિતાનાં નામ બહાર ન આવતાં હોઈ એક જ પિતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓ પણ લગ્નથી જોડાઈ જાય છે અને પ્રગ્નને અધઃપતનને માર્ગે દોરે છે. આ પ્રકારના નૈતિક સંયોગોમાં ઇંગ્લેંડ-સ્કોટલેંડમાં દર વર્ષે આઠ લાખ વ્યક્તિઓ શુભ રાજીઓ સપડાય છે અને તેમાં કેટલાક પ્રદેશો તો એવા પણ છે કે જ્યાં ૬૦થી ૭૫ ટકા જેટલી પ્રગ્ન શુભ રાજીઓમાં સપડાયેલી હોય.

આ સ્થિતિને અટકાવવાને સરકાર યુવાન કન્યાઓને બહુ જ સંભાળીને રહેવાની ને કાંઈની જાળમાં ન ફસાવાની ચેતવણીઓ આપે છે છતાં સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોમાં ખામીના કારણે તેમાં જરા પણ સુધારો નથી જણાતો.

જગતમાં પ્રથમ નંબરનું પ્રયોગ સૈન્ય ધરાવતું નેપોલિયનનું ફ્રાંસ એક જ મહિનામાં હીટલરના હાથે હારી ગયું તેનું કારણ નૈતિક અને સાંસારિક અધઃપતન છે તે તો ફ્રાંસના સરશુભત્યાર માર્શલ પેટાંએ પણ કબૂલ્યું છે.

અમેરિકામાં દર વર્ષે વીશ લાખ ગર્ભહત્યાઓ થાય છે અને ગર્ભપાત કરાવનારી સીન્ડીકેટો વાર્ષિક દશ લાખ ડોલરની આવક કરે છે. તે દેશના કેટલાય વિભાગોમાં ૭૫થી ૮૦ ટકા જેટલી પ્રગ્ન શુભ રાજીઓમાં ફસાયેલી છે.

આધુનિક ગોરી સંસ્કૃતિને અપનાવતી પ્રગ્નઓમાં કન્યાઓ માતાપિતાની સતત દેખરેખ કે સામાજિક બંધનમાંથી નાની વયે જ મુક્ત બની જાય છે. પરિણામે લેપટ પુરુષો માટે એકમને જાળમાં સપડાવવાનો માર્ગ મોકળો બને છે. અત્યારે જગતમાં એવી હજારો કન્યાશાળાઓ હોવા સંભવ છે કે જેના પર સંપત્તિવાન દુરાચારીઓએ પોતાનો સીધો કે આડકતરો કાબૂ જમાવી દીધો હોય. કન્યાશાળાઓમાં આવતી બાર વર્ષે ઉપરાંતની

૪૭૪ .. સુવાસ : માર્ચ ૧૯૪૧

કન્યાઓમાંનો નેતું ટકા જોડેલો વર્ગ ગર્ભ ધારણ કરી ચૂક્યો છે એવો લાહોરની આગેમ્ય-ખાતાની અધિષ્ઠાત્રીનો અહેવાલ હજી હમણું જ પ્રગટ થયેલો.

આ ઉપરાંત, સાત્ત્વિક મર્યાદાના અભાવે, ગોરા સંસારમાં લગ્નજીવન પણ લાગ્યે જ સુખી નીવડે છે. દરમહિને છૂટાછેડા લેનારાં નરનારીઓનો એ સંસારમાં તોટા નથી. ને જેણે એક વખત પણ છૂટાછેડા ન લીધા હોય એવાં યુગલ શોધવાને તો ત્યાં દિવસે પણ દીપક જોઈએ. છૂટાછેડા ધણી વખતે હાસ્યાસ્પદ કારણોમાંથી જ પરિણમે છે. મોટેભાગે તો સ્ત્રી હલકટ શોખને ખાતર જ પુરુષને પજવે છે [આ માટે અમેરિકામાં તો ‘હાઉ ટુ ટોચર હસબંડ કલખ’ પણ ચાલે છે.] અને પુરુષ પણ ધણી વખત ક્ષણિક મોજને ખાતર સ્ત્રીને પજવે છે, અને પછી બંને છૂટાછેડા લેવાને ન્યાયમંદિરમાં દોડે છે. આ પજવણીઓના કિસ્સા કેટલીક વખતે રસિક અને જાણવાજોગ હોય છે:

એક પત્નીએ પોતાનો પતિ માંદો હતો ત્યારે તે મરી જાય તો તેને દફનાવતી વખતે પહેરાવવા માટેનાં કિંમતી વસ્ત્રો તૈયાર કરાવ્યાં, ને તે પતિને હોંશથી બતાવ્યાં. પરંતુ કમળખત પતિ મરવાને બદલે સાજો થઈ ગયો. અને સાજા થયા પછી પહેલવહેલું કાર્ય તેણે તે સ્ત્રીને છૂટાછેડા આપવાનું કર્યું.

એક પત્નીને પતિનાં વસ્ત્રોમાં માંકડ-ચાંચડ ભરવાની, તેના ખૂટમાં અને બેગમાં ઉંદરડા અને દોડકાં ગોઠવવાની અને તેની ચલમની પાછપમાં રાખ ભરવાની ટેવ હતી. પતિએ તેને એ ટેવ સુધારવા છૂટાછેડા આપ્યા.

એક પતિ પત્ની તો લઈ આવ્યા પણ મામાંદી હોષ્ટ હંમેશાં તેની નજીક સૂવા લાગ્યા. પત્નીએ છૂટાછેડા લીધા.

એક લશ્કરી અમલદારને નિત્ય પ્રભાતે ધરમાં ડ્રીલ કરવાની ને ખુલ્લો વગાડવાની ટેવ પડેલી. પત્નીએ નિદ્રા બગડે છે કહી છૂટાછેડા લીધા.

પત્નીના સ્વભાવથી કંટાળી એક પતિદેવ વારંવાર આપઘાત કરવા તૈયાર થતા, ને પત્નીને એના ગળામાંથી દોરકું ખેંચી લેવું પડતું. પરિણામે પત્નીએ ન્યાયમંદિરમાં છૂટાછેડા માગતાં કહ્યું, “હું કંઈ એના ગળામાંથી હમેશાં દોરકું દૂર કરવાની નોકરી બજાવવાને નથી પરણી.”

સંખ્યાબંધ નામાંકિત લેખકો, કલાકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજનીતિજ્ઞોની પત્નીઓએ પોતાના ધણી ધૂની છે અને પોતાની સાંસારિક રસિકતાઓ સંતોષતા નથી એમ જણાવી છૂટાછેડા મેળવેલા છે.

એ ગોરા સંસારનાં નરનારીઓ અરસપરસને પજવવાને અવનવા ઉપાયો પણ હમેશાં વિચારતાં જ રહે છે: સ્નાનખંડના નળમાં શાહી ભરીને નહાવા માટે આમંત્રણ આપવું, સુગંધીદાર સાબુઓમાં એવા પાકા રંગ ભેળવવા કે જેથી તે વાપરતાં જ મોં જોવા જેવું બની જાય, સૂવાના પલંગો પર માંકડોની હારો દોડાવવી વગેરે ક્રિયાઓ પણ વ્યવસ્થિત રીતે ખીલી રહી છે.

સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનાં આ સંઘર્ષણો મરતાં મરતાં પણ નથી ઓલવાતાં. એક પત્નીએ પોતાની ખાનગી મિલકતનું વીલ કરતાં તેમાં એક ડોલર પોતાના પતિને આપવાનું લખ્યું ને નીચે નોંધ કરી કે, “આ ડોલરનું દોરકું ખરીદી તેની મદદથી ફાંસો ખાઈને રામશરણ થવાને માટે.”

ધૂટાંફૂલ

આવતા ઑગસ્ટની ખીજ તારીખે શ્રી પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયની ૮૧મી જન્મજયંતી જીજ્ઞવવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. તે માટે ફાળો ઉધરાવવાના વિનંતિપત્રમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવાએ સહી કરી છે અને મહાત્માજીએ પોતાનું ગૌરવવન્તુ નામ એણે ન જાય એ શરતે સહી કરવાની હા બણી છે.

શ્રી. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે જગવિખ્યાત છે. નાનપણથી જ તેમને રસાયણશાસ્ત્રનો શોખ. એડીનબરો વિદ્યાપીઠમાં તેમણે ખંતથી અભ્યાસ કર્યો, ને ૧૮૮૮માં ડી. એસસી. ની પદવી મેળવી. તે પછી તેઓ કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં મદદનીશ પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા, ને ત્યાં તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો.

૧૮૯૬માં તેમણે ‘મર્ક્યુરિસ નાઇટ્રેડ’ નામની શોધ કરી જગતને ચક્રિત કર્યું, અને ધીમે ધીમે એવી ખીજ પણ સંખ્યાબંધ શોધોથી તેઓ પ્રખર રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે જગવિખ્યાત બન્યા.

૧૯૧૧માં સરકારે તેમને સર બનાવ્યા. તે પછી કલકત્તા વિદ્યાપીઠે તેમને પીએચ. ડી. ની માનદ પદવી આપી ને લંડનની કેમીકલ સોસાયટીએ તેમને માનદ ફેલોશીપ બક્ષી.

તેમણે રસાયણશાસ્ત્ર પર એક મોટો ગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો છે. અને ‘ધી બેગાળ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ કંપની’ની સ્થાપના કરીને તેમણે પરદેશી દવાઓના ધોધને પાછો હટાવ્યો છે.

એક માયાળુ સજ્જન અને દાનવીર તરીકે પણ તેઓ યશસ્વી છે.

* * *

નવા બજેટમાં પરદેશથી આવતા રેશમના દોરા ને તેની આંટીઓ પર જકાત વધારવામાં આવી છે. હિંદમાં એવા દોરા બનતાજ નથી. એ દોરા અને બનાવટી રેશમો કાપડનો મોટો ભાગ પરદેશથીજ આવે છે. દોરા મંગાવી કાપડને ઉદ્યોગ ખીલવવાની હિંદને તક હતી ત્યારેજ વધેલો આ કર એ ઉદ્યોગને મૂળમાંજ ડાંબી દે છે. ૧૯૩૮-૩૯માં દોરા અને કાપડ બંનેની આયાત ૨૨૩ લાખની હતી; ને ૧૯૩૯-૪૦માં તે ૪૫૮ લાખની થઈ.

* * *

હિંદી ઉદ્યોગોની પાછળ કુલ મૂડી રૂ. વીસ અબજ લગભગની રોકાયેલી છે.

* * *

હમણાં જ જાહેર થયું છે કે ‘China Trader’ અને ‘Three Sisters’ જેવી પ્રખ્યાત નવલકથાઓની લેખિકા કોર્નેલિયા સ્પેન્સર નોબેલ-પ્રાઇઝ જીતનાર પર્લબક્ની બહેન થાય છે. પણ પોતાની નામના મોટી બહેનના વ્યક્તિત્વને આભારી ન ગણાય, તે ખાતર તેણે આ સંબંધ અત્યારસુધી ગોપની રાખેલો.

* * *

જાપાનમાં કુલ ૭૧૮૦ પત્રોમાંથી ૧૨૨૨ દૈનિકો, ૫૦૬ અઠવાડિકો, અને ૫૪૫૨ માસિકો વગેરે છે.

* * *

આપવીતી—મરાઠીમાં મૂળ લેખક: અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંખી. અનુવાદક—વેણીલાલ જગનલાલ ખૂચ. પ્રકાશક—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ બીજી—નવેમ્બર ૧૯૪૦. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

એક પછાત ગામડામાં જન્મ; ન સંપત્તિ, ન લાગવગ. છતાં જ્ઞાનની સાચી તરસ કેવી જીવનસિદ્ધિ અપાવે છે તે દર્શાવતી આ આત્મકથા આર્થિક અગવડતાથી મૂંઝાઈ જતા દરેક વિદ્યાર્થીએ વાંચવા જેવી છે.

સાદા, સીધા, સાચા માનવીની આ આપવીતી છે. તેમાં મહત્ત્વાકાંક્ષી નાયકનો જ્વલંત પુરુષાર્થ નથી, કવિનું શબ્દમાધુર્ય નથી, તત્ત્વવેત્તાનું સૂક્ષ્મ ચિંતન નથી. પરંતુ ભાવનાને સિદ્ધ કરવા મથતા સામાન્ય છતાં મહાન પુરુષનું, આપત્તિના ખડકોમાંથી માર્ગ કરતું જીવન ઝરણું છે.

અનુવાદ સુગમ અને ભાવભર્યો બન્યો છે. તેના અંતમાં અનુવાદકે ઉપસંહાર રૂપે, મૂળ કૃતિ લખાયા પછીની કર્તાની ટૂંકી જીવનનોંધ ઉમેરી છે તે આ આપવીતીને અદ્યતન સ્થિતિમાં મૂકવામાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવે છે.

સૂનું ગામડું—અનુવાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. એ. સુરૈયા, ઘોડ બંદર રોડ, બેંગલોર. મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

કેટલાંક અતિ લોકપ્રિય કાવ્યોએ કવિ ગોલ્ડસ્મીથને આંગ્લસાહિત્યમાં માનવન્ત સ્થાન અપાવ્યું છે. તેમાંનું એક અગ્રગણ્ય કાવ્ય તે 'The Deserted Village'. તે કાવ્યનું ડૉ. સુરૈયાએ કરેલું આ ગુજરાતી ભાષાંતર મૂળના ભાવ, લય અને ઝળકને સંપૂર્ણતઃ જાળવી રાખે છે અને સહજ રૂપાંતરથી તે મૌલિક કૃતિ સમું મીઠા અને મનોહર બની રહે છે.

નવન તણાં, શરમાળ કુમારી ફેંકે તિરછાં પ્રેમલ બાણ

કે—

કામ મનોરમ, શોભન શ્યામા, અંગ કરે નિજ, સાદો સાજ,
તોય બધા મોહે એના પર, જ્યાર લગી યૌવનનાં રાજ.

જગતનાં કુલ ૬૯ કરોડ ઠોરમાંથી સાડા એકવીસ કરોડ હિંદમાં છે, સાત કરોડ રશિયા પાસે છે તે સાત કરોડ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પાસે છે. હિંદી ઠોરો હિંદને વાર્ષિક રૂ. દશ અબજની પેદાશ કરી આપે છે.

*

*

*

૧૯૪૦માં હિંદમાં કુલ ૧૬૨ ચલચિત્રો તૈયાર થયાં. તેમાંથી ૮૨ મુંબઈ ઇલાકાને ફાળે આવે છે. તેમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રોમાં અનુક્રમે સંત જ્ઞાનેશ્વર, ઔરત, બિંદગી, નરસી ભગત, બંધન, બરોસા ને અર્ધાંગી લેખવામાં આવે છે.

-સમી પંક્તિઓ. મૂળ પંક્તિઓને પણ ધડીભર વીસરાની દે છે.

સાદા-સરળ કાવ્યને માટે યોગ્ય છંદ પસંદ કરાયો છે એટલુંજ નહિ, એ છંદ પરનો અનુવાદકનો કાબૂ પણ પ્રશંસાપાત્ર છે. ભાષાશુદ્ધિ પણ નોંધપાત્ર છે.

પુસ્તકનાં આજ્ઞા રૂપરંગ અંદરની કવિતા સરખાંજ સુંદર ને મનોહર છે. પરંતુ ગુજરાતી પ્રજાનું જીવનધોરણ જ્ઞેતાં કિંમત કંઈક વિશેષ પડતી જણાય છે.

ચન્દ્રગુપ્ત મૈયાર્ય—[શ્રી. સયાજી આલજ્ઞાનમાળા-પુષ્પ ૧૬૨ મું]—લેખક ગિરિજા-શંકર વલ્લભજી આચાર્ય. પ્રકાશક—ચીમનલાલ કન્ડ્રાકટર, લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રેસ, વડોદરા. કિંમત ૮-૫-૦.

એક જાણીતા ઇતિહાસકારને હાથે આ રીતે ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર લખાય એ આવકારપાત્ર છે; પરંતુ જો આલજ્ઞાનમાળાનો જ વિચાર કરીએ તો પુસ્તકની રચના કંઈક કઠીન લાગે છે.

પુસ્તકમાં મુખ્ય વ્યક્તિના ચરિત્ર કરતાં તેના સમયની સ્થિતિ પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવેલ હોય આલવર્ગની રુચિ ખીલવવામાં તે પૂરતો ફાળો નોંધાવી શકે એ વિષે શંકા રહે છે.

નવમા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવાયું છે કે ‘કલિંગાધિપતિ મહાન ખારવેલના વંશજ વક્ર-ગ્રીવની મદદથી ચંદ્રગુપ્તે મગધ ઉપર ચડાઈ કરી.’ જ્યારે ઇતિહાસમાં ખારવેલનો સમય ચંદ્રગુપ્તની પછી દર્શાવવામાં આવે છે. આ વિષય પર લેખક વિશેષ પ્રકાશ ફેંકે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પચાસમા પૃષ્ઠ પર જણાવાયું છે કે, ‘ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૯ લગભગ શ્રુતકેવલિન ભદ્ર-બાહુ સાથે તે (ચંદ્રગુપ્ત) દક્ષિણ હિંદમાં ગયો.’ જ્યારે શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૭ માં સ્વર્ગવાસી થયા તે વિષે કોઈ પણ કાલગણનામાં હજી સુધી તો મતભેદ માલમ નથી પડ્યો.

પ્રાચીન પાટલીપુત્રનું ખોદકામ કરાવનાર શ્રી. પી. સી. મુકરજીએ ચંદ્રગુપ્ત અને પાટલીપુત્ર વિષે ઇતિહાસકારોએ બાંધેલા અભિપ્રાય પરત્વે જો મતભેદ દર્શાવ્યો છે તે પણ લક્ષમાં લેવાવો જોઈતો હતો.

*

*

*

અનુભૂત સિદ્ધ પ્રયોગ સંગ્રહ અને **લોહ-પ્રયોગ સંગ્રહ**—લેખક અને પ્રકાશક: વૈદ્ય હરિલાલ ગોરધન પાઠક, હરિહર ઔષધાલય, બાલાસિનોર. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

સેવાની ભાવનાથી ઓછામાં ઓછું વળતર લઈ બાલાસિનોરમાં દેશી દવાખાનું ચલાવતા વૈદ્યરાજે આ પુસ્તકમાં લોહના પ્રયોગો ઉપરાંત રોગોની ઓળખ, ઉપચાર અને અનેક ઔષધિઓ બનાવવાની રીત અને પ્રમાણ દર્શાવ્યાં છે.

વિમાની ગીતાબાઈ—[શ્રી શક્તિ ગ્રંથમાળા-૭૬] લેખક અને પ્રકાશક—ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા, કેળાં પોઠ, સુરત. કિંમત ૦-૨-૦.

૧૯૨૦ માં જન્મનારી બાળાની ૧૯૪૧ માં જીવનકથા પ્રગટ થાય એ પ્રસંગને અદ્ભુત તરીકે ઓળખાવી શકાય.

ગીતાબાઈનું જીવનવહેણ પણ એવું જ અદ્ભુત છે. બાલપણથી જ વિમાનનો શોખ. ૧૯૩૫ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. પછી પતિ તરીકે વિમાની ગાડગીલને શોખી.

૪૭૮ .. સુવાસ : માર્ચ ૧૯૪૧

લગ્ન પછી પણ અભ્યાસ જારી રાખ્યો. ને ૧૯૩૬ માં બી. એ. નો અભ્યાસ મુલતવી રાખી વિમાની અભ્યાસમાં કંપલાવ્યું ને વિમાન ચલાવવા માટેનું 'એ' લાયસન્સ મેળવ્યું.

મહત્વાકાંક્ષી બાળાઓને ગીતાબાઈની આ ટૂંકી જીવનકથા પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

જેલના કાયદા	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રયોજક અને પ્રકાશક- લવણપ્રસાદ શાહ ૩૬, ભાંગવાડી, મુંબઈ નં. ૨
ગુમાસ્તા ધારા	,, ૦-૨-૦	
રેલ્વેના મુસાફરો માટે ઉપયોગી ધારાધોરણ	,, ૦-૨-૦	

નામ પ્રમાણે ગુણુ ધરાવતાં આ પુસ્તકો તે તે વિષયમાં રસ લેનારાઓ, અથવા તે તે ક્ષેત્રમાં વિહરનારાઓ કે વિચરવા ઇચ્છનારાઓ માટે મહત્વની માહિતીભર્યા નીવડે તેમ છે.

શિકારિકા—[ભાગ ત્રીજો-ગાંડીવ કુમારમાળા: ૧૬]—મૂળ લેખક-વિલિયમ આર્લ્સ બાલ્ડવીન; અનુવાદક બાલકૃષ્ણ ચૂનીલાલ જોશી; પ્રકાશક-ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચકલો, સુરત. કિંમત ૦-૧૨-૦.

મૂળ લેખક આફ્રિકામાં ખેલેલા જીવ સંટોસટના શિકાર-પ્રસંગોની નોંધરૂપે અંગ્રેજીમાં પુસ્તક પ્રગટ કરેલું. તે પરથી થયેલો આ અનુવાદ સરળ ને પ્રસંગોચિત બન્યો છે. ચિત્રો પ્રસંગોને તાદશ બનાવવામાં મદદગાર થાય છે.

બકોર પટેલ ગુચ્છ ૧ ભાગ ૧૫	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રકાશક- ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચકલો, સુરત
,, ,, ,, ૨ ,, ૧	,, ૦-૫-૦	
,, ,, ,, ૨ ,, ૨	,, ,,	

'પટેલ' શબ્દ સાથે જ આપણા મન પર એક ભલું, ભોળું, સરળ અજ્ઞાનતાથી રમૂજ કે વિચક્ષણ પ્રસંગો જન્મવાતું, દોઢાણાઓથી બની જતું કે કારસ્તાનીઓના પંખમાં ફસાઈ જતું ને અંતે હાસ્ય પ્રેરતું એક પાત્ર તરી આવે છે. એવા પાત્રને પ્રધાનપદે રાખી લખાતી આ સચિત્ર-રમૂજ વાર્તામાળા બાળકોને, શિક્ષણ-મંદિરનાં નવાં પ્રવાસીઓને ને હજીવા વાંચન તરીકે મોટરાંઓને પણ રુચી જાય તેમ છે.

—○—

સ્વીકાર—

ભારતીય વિદ્યાભવન [અંધેરી, મુંબઈ] નો ૧૯૪૦ નો અહેવાલ જોતાં જણાય છે કે શિક્ષણ અને સાહિત્યના વિષયમાં ભવને સ્વીકારેલા આદર્શને અનુરૂપ પ્રગતિ દરેક ક્ષેત્રમાં થઈ શકી છે.

વડાદરા પ્રાંત હરિજન સેવકસંઘ—આઠમા વર્ષનો અહેવાલ [૧૯૩૯-૪૦]

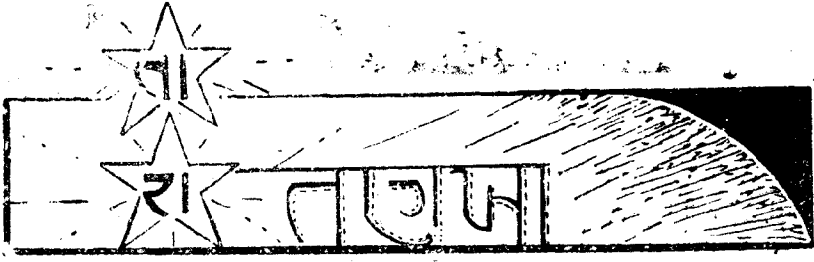
શ્રી કિશોર મિત્ર મંડળ [માંડવી]—વાર્ષિક નિવેદન.

—○—

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

માતૃશ્રીની માંદગી અને તાત્કાલિક અગત્યના બીજા વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ હોઈ શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ આ લેખમાળાનો આગળનો ભાગ લખી શકેલ નથી પણ આવતા મહિને તે લખવાની ચોક્કસ ગણતરી છે.

—○—

કલા-સાહિત્ય—કવિવર ન્હાનાલાલ ‘દારિકા પ્રલય’ નામે રૌદ્રસપ્રધાન મહાકાવ્ય તૈયાર કરી રહ્યા છે. તેમનું ‘ગોપિકા’ નાટક લખવવા માટે મુંબઈમાં તૈયારીઓ. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના આશ્રયે અપાનારાં શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનાં પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં એક વ્યાખ્યાન કવિ ન્હાનાલાલ વિષે રહેશે. તે વ્યાખ્યાનો જુનાઈ-એક્ટોબર પર મુલતવી રહેલ છે. મુંબઈમાં કવિવર ન્હાનાલાલે ‘ગૃહસ્થ સંન્યાસ’ વિષય પર આપેલું વ્યાખ્યાન. નામાંકિત હિંદી વૈજ્ઞાનિક સર સી. વી. રમણ ગુજરાતની મુલાકાતે અને વડોદરા તેમજ અમદાવાદમાં તેમણે આપેલાં પ્રવચનો. વડોદરામાં સંસ્કાર-મંડળના આશ્રયે શ્રી મનુભાઈ વૈદ્ય ‘વર્ધા યોજના’ પર આપેલું વ્યાખ્યાન. મેડમ સોફિયા વાડિયા વડોદરા આવી ગયા પછી થિયોસોફીસ્ટોના ગુજરાતમાંના પ્રચાર-કેન્દ્ર તરીકે વડોદરાને અપાયેલ પસંદગી. મહાત્માજીના હસ્તે અલ્હાબાદમાં કમલા નહેરૂ સ્મારક ઋગ્વેદાલયની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા; તે પ્રસંગે મહાત્માજીએ સમગ્રવેલો સેવાનો આદર્શ. કોલ્હાપુરમાં જૈનોનો જન્ય અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ-મહોત્સવ. વડોદરામાં પ્રસિદ્ધ રાસકવિ અને જીવનાચાર્ય શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની મૂર્તિનું દબ્બાબાઈ અનાવરણ. વડોદરા કોલેજમાં કવિ શ્રી રનેહરશ્મીએ ‘મારી કવિતા’ એ વિષય પર આપેલું રસઝરતું વ્યાખ્યાન; સાહિત્યસભાના આશ્રયે આધુનિક કવિતા પર તેમનું સુંદર પ્રવચન. કોલ્હાપુર-કોલેજના મકાનને લાગેલી આગ. પ્રસિદ્ધ હિંદી સાહિત્યકાર શ્રી. રામચન્દ્ર શુક્લનું અવસાન. ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઈન્જેક્શનના શોધક ને નોબેલ-પ્રાઈઝ વિજેતા સર ફ્રેડરિક મેટીંગનું અવસાન.

દેશ—હિંદમાં ઠેરઠેર સત્યાગ્રહ, દંડ ને ધરપકડોનો વધતો જુવાળ. અત્યારસુધીમાં પોણાપાંચ હજાર લગભગની ધરપકડ ને ૩. એ લાખ ઉપરાંતનો દંડ. ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના એક લેખના જવાબમાં મહાત્માજીએ કરેલી સત્યાગ્રહની ચોખવટ. શ્રી. સુભાષ બોએ અદશ્ય થતાં પહેલાં મહાત્માજીને ચરણે પોતાની સેવાઓ ધરવાની તત્પરતા દાખવેલી પણ સિદ્ધાંતભેદના કારણે તેનો અસ્વીકાર થયેલો. હિંદના ગૃહમંત્રી હિંદના રાજદારી કેદીઓને ચારિત્રહિનની ઉપમા આપી જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવે છે: [જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની ચામડી ગોરી છે.] શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય અને એમના એ અહિંસક સાથીઓએ જેલમાં એક સાપને મારવાનું પરાક્રમ કર્યું છે. પંખળના આરોગ્યખાતાના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે ૧૯૩૯માં એ પ્રાંતમાં દશ લાખ ઉંદરો મારવામાં આવેલા: [હિંદની આધુનિક સંગ્રામશૂંભિ પર દુશ્મનો તરીકે ઉંદર, સાપ, ચાંચડ, વાંદરાં, ફૂતરાં અને ખિલાડાંની પસંદગી કરવામાં આવી છે.] હિંદી સરકારનું કરોડોની ખોટ દર્શાવતું નવું અંદાજપત્રક. નવા કરવેરા. નવા વર્ષે ૧૦૬૩૯ લાખની આવક, ૧૨૬૮૫ લાખનું ખર્ચ—તેમાં ૮૪૧૩ લાખનું લશ્કરી ખર્ચ. હિંદી

રેલવેઓએ કરેલો કરોડોનો ગંજવર નફો. સોનાની આયાત-નિકાસ સામે મુકાયેલો પ્રતિબંધ. મુંબઈ સરકારે તેલના ભંડારો, વોટરવર્ક્સ ને પાવરસ્ટેશનોને રક્ષિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરેલ છે. કલકત્તામાં ૨૧ લાખના ખર્ચે ત્રણ હજાર નવા ફૂવાઓ ખોદાશે; ને હમેશના છ લાખ સિક્કા પાડવાની શક્તિ ધરાવતી નવી ટંકશાળ જોડવાશે. મુંબઈ અને પરાઓમાં ખૂલનારી ૨૫૦ ચરખા-કલમો. દિલ્હીમાં ભરાયેલી મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલ પાકીસ્તાનનો આગ્રહ દર્શાવે છે અને મી. ઝીણા એ ઉદ્દેશને અનુસરી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્યોને લાંબો પરિપત્ર મોકલાવે છે. દ્રોણ-ઠાકોરે પોતાના રાજ્યમાં દારૂ અને પશુવધની બંધી ફરમાવી છે; મુસ્લીમોએ દ્રોણ સામે પોકાર ઉઠાવતાં તપાસનો પ્રબંધ. કલકત્તા અને મદુરામાં કેટલાક મુસ્લીમ ગુંડાઓએ ચલાવેલું તોફાન. બંગાળના શિક્ષણમાં મુસ્લીમ સંસ્કૃતિએ આદરેલો ઝડપી પ્રવેશ. સિંધમાં અરાજકતા, પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું. મંઝીલગાહ આખરે મુસ્લીમોને સોંપાય છે. સફર-ખેરેજના પ્રદેશમાં ત્રણ લાખ એકરના વિસ્તારમાં રૂનું વાવેતર થતું તે ચાલુ સાલે વધારીને દશ લાખ એકરનું કરવામાં આવ્યું છે. ઈન્દોરના મહારાજાએ રાજ્યાભિષેક-દિને ૨૫ લાખની ચડેલી વસૂલાત માફ કરી છે. સીલોન હિંદીઓ સામે સૂઝ દાખવે છે; બ્રહ્મદેશ પોતાનાં જ વ્યાપારી હિત વિચારે છે. ખેરીસ્ટર સાવરકર કહે છે: 'કોંગ્રેસ ગાજરની તત્તૂડી છે; વાગશે ત્યાં સુધી વગાડીશું, નહિ વાગે ત્યારે કરડી ખાઈશું': [હિંદમાં કોણ ગાજરની તત્તૂડી નથી એજ એક મહા પ્રશ્ન છે.] ગુજરાતમાં માવડાએ ખેલેલી તાંડવલીલા.

પરદેશ—મી. એમરીનું હિંદી મહાસભા પર પ્રહારો વર્ષાવતું વ્યાખ્યાન. સિયામ ઉપર જામતું જાપાનનું પ્રભુત્વ. અંગ્રેજો અને અમેરિકનો. સિયામમાંથી વિદાય લે છે. સિયામ અને ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનના ઝગડામાં મધ્યસ્થ બનેલા જાપાનની મક્કમ વલણ: [રાજનીતિમાં પચાવી પાડવાની વૃત્તિનો અમલ હમેશાં એજ પ્રકારે થતો આવ્યો છે.] જાપાનમાં સંખ્યાબંધ અમલદારોની ફેરવદલી. યુદ્ધ વિસ્તારવાને જાપાન એંશી કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે. સીંગાપોર, જૂમધ્ય ને ડાર્વિનસ વિસ્તારમાં પથરાયેલી સુરંગો. સીંગાપોરના અચાવનું બીકું ઑસ્ટ્રેલિયા ઝડપે છે. અમેરિકા ૨૦૦ વિમાનો સીંગાપોર મોકલાવે છે. અમેરિકન પ્રતિનિધિ સભાએ સંરક્ષણ અંગે દોઢ અજળ ડોલરનું બીલ પસાર કર્યું છે. અમેરિકામાં બ્રિટનને મદદ કરવા અંગેના 'ધીરાણ અને પટ્ટાખીલ'ને સેનેટની મંજૂરી ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર. તુર્કી સાથે બિન-આક્રમણના કરાર કરી-અફગેરિયા જર્મની-છટલી-જાપાનના ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં ભળે છે, ને જર્મની અફગેરિયાનો કબજો લઈ ગ્રીસ સામે આગળ વધે છે. બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી એન્થની ઇડન ને સેનાપતિ સર જહોન ડીલે મીસર અને તુર્કીની મુલાકાતે. હીટલર, મુસોલિની અને ચર્ચીલનાં સ્વસ્વપક્ષને ઉત્તેજક ભાષણો. હીટલર નવા વસંત-યુદ્ધની ધમકી આપે છે. છટલી અમેરિકાને છટલોમાંનાં એલચીખાતાં હડાવી લેવાની સૂચના કરે છે ને બ્રિટન પહોંચવા મથતી કોઈ પણ નૌકાને ફૂાડવાની ધમકી આપે છે. આફ્રિકામાં પરાજિત બનનાર છટાલિયન સેનાપતિ માર્શલ ઐઝીયાનો રોમમાં નજરકેદ. આફ્રિકામાં અંગ્રેજોને ઠેરઠેર મળેલો વિજય. બેન ગાંઝી અને મોગાડીશું સમાં મહત્વનાં છટાલિયન કેન્દ્રોનું પતન. જર્મન લશ્કર આફ્રિકામાં ઝેતરે છે. મુસોલિની-ફ્રાંકો મુલાકાત ને સ્પેનીશ આંતરેવિગ્રહ પ્રસંગે કરેલી મદદનું છ કરોડ પાઉંડનું બીલ મુસોલિની ફ્રાંકો સમક્ષ ધરે છે. સ્પેનમાં ભયંકર આગ, ગ્રીસમાં ધરતીકંપ, ડાન્યુબમાં પૂર ને ઇંગ્લાંડમાં બરફનો ભંબાનક વરસાદ. સ્પેનના માછ રાજા આલ્ફોન્સોનું અવસાન.